

Andrei Radaman

Uniwersytet w Białymstoku / Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla
Polskiej Akademii Nauk
e-mail: andrej.radaman@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7211-124X
DOI: 10.15290/mhi.2022.21.01.03

Miejsca obrad sejmików i zjazdów szlacheckich powiatu nowogródzkiego^{*}

ABSTRAKT

Przedmiotem artykułu są lokalizacje, w których odbywały się zgromadzenia szlacheckie (zjazdy i sejmiki) w powiecie nowogródzkim Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jest to zagadnienie ważne, gdyż ukazuje ono w praktyce rolę i miejsce sejmiku w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej Obojga Narodów nawet sejm walny, który był najważniejszym organem Rzeczypospolitej nie posiadał własnego budynku obrad, tym bardziej jest to widoczne w organizacji lokalnych zgromadzeń szlacheckich. Mamy więc do czynienia z adaptacją istniejących możliwości do wymogów życia sejmikowego w Wielkim Księstwie Litewskim po unii lubelskiej z 1569 r. Dzieje sejmików nowogródzkich dają przykład sytuacji, w której szlachta powiatowa sama od początku istnienia instytucji sejmiku tworzyła przestrzeń do sejmikowania i przestrzenie szlacheckiego samorządu, budując sobie pomieszczenia sejmikowe i sądowe. To jest jeden z nielicznych w skali Rzeczypospolitej takich przykładów, który mieści się w konsekwencji w szeroko pojętej archeologii prawnej, i jest oznaką ogromnej dojrzałości szlachty nowogródzkiej. Artykuł porusza również różne kwestie organizacji obrad sejmików i zjazdów szlachty powiatu nowogródzkiego.

Places of Debates of Dietines (Sejmiks) and Other Noble Assemblies of the Nowogródek Poviats

ABSTRACT

The subject of the article is the locations in the Nowogródek (Novgorodok) poviat (district) where noble gatherings were held. This is an important issue as it highlights the role and place of the dietines (sejmiks) in the political system of the the Polish-Lithuanian Commonwealth. Even the Sejm, which was the most important organ

* Artykuł powstał w ramach programu realizowanego przez Ministerstwa Edukacji i Nauki pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”, nr projektu 11H 20 0318 88.

of the Polish-Lithuanian Commonwealth, did not have its own meeting building, which is all the more evident in the organization of local noble assemblies. So we are dealing with the adaptation of the existing possibilities to the requirements of sejmik life. The article also touches upon another issue concerning the organization of dietinies (sejmiks) and other meetings of the Nowogródek powiat (district) nobility. The history of the Nowogródek dietinies (sejmiks) is an example of a case in which the nobility themselves, from the very beginning of the sejmik allocated quarters for sejmik and noble self-government spaces, building sejmik and court rooms for themselves. This is one of the few such examples in the Polish-Lithuanian Commonwealth and a sign of the great maturity of the Nowogródek nobility. Consequently, this example is included in broadly understood legal archeology.

Słowa kluczowe: sejmiki, województwo nowogródzkie, zamek, dwór gospodarski, kościół, izba sejmikowa

Key words: dietines (sejmiks), Nowogródek (Novgorodok) Voivodeship (Palatinate, Province), castle, manor house, church building, dietine (sejmik) chamber

Obszar województwa nowogródzkiego składał się w badanym okresie z trzech jednostek o charakterze administracyjno-sądowo-wojskowym, zwanych powiatami. W trakcie reformy ustroju państwa z lat 60. XVI w. do istniejącego od 1507 r. województwa nowogródzkiego zostały włączone położone na południe od górnego biegu Niemna powiaty słonimski i wołkowyski, wyjęte z zasięgu kompetencji wojewody trockiego¹. Granice powiatów nowogródzkiego i słonimskiego, jako nowych jednostek województwa nowogródzkiego i ich stolic były wyznaczone podczas zjazdu wojskowego, który obradował w Mińsku w listopadzie i grudniu 1564 r. oraz w styczniu 1565 r.

30 kwietnia 1565 r. król Zygmunt August wystawił w Piotrkowie po sejmie walnym koronnym przywileje dla pewnej grupy powiatów Wielkiego Księstwa (w tym dla nowogródzkiego i słonimskiego) zawierające określenie granic nowych powiatów sądowych z powołaniem urzędników sądowych ziemskich. Tym samym zatwierdził uchwały zjazdu mińskiego co do organizacji nowego ustroju terytorialnego i sądowego Litwy, przedłożone mu przez posłów panów rady – kasztelana wileńskiego i hetmana dwornego Hrehorego Chodkiewicza, mar-

¹ *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 2: Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpracy A. Macuka i J. Aniszczyk, Warszawa 2009, s. 5-6.

szałka dwornego i podskarbiego Ostafiego Wołłowicza oraz posłów rycerstwa – chorążego dwornego Hrehorego Rahożę i chorążego słonimskiego Michała Sokołowskiego (zob. aneks)².

Na Sejmie Wielkim wileńskim z przełomu lat 1565 i 1566 reformę administracyjną ukończono³ (wówczas też ostatecznie wyznaczono obszar powiatu wołkowyskiego), jednak jeszcze długo szlachta nowogródzka i pińska sądziła się w sprawie granicy administracyjnej nowogródzko-pińskiej, która została ostatecznie określona dopiero przez komisarzy króla Zygmunta III 19 marca 1599 r. oraz uchwałę sądu zadwornego (19 kwietnia 1600 r.)⁴.

W tym czasie województwo nowogródzkie osiągnęło swój ostateczny kształt terytorialny, jak i obowiązujący niemal do końca istnienia Rzeczypospolitej podział administracyjny na trzy powiaty sądowe: nowogródzki [ziemia nowogródzka⁵] (25 870 km²), słonimski (6 240 km²) i wołkowyski (4 810 km²). Terytorium wchodzące w skład województwa liczyło 36 920 km² i pod

² Z tą datą otrzymały przywileje zawierające określenie granic i wyznaczenie urzędników sądowych m.in. powiaty: brzeski (brześciański), oszmiański, miński, słonimski i nowogródzki. Zob. *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczolt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk, A. Haratym, Warszawa 2020, s. 18 (tam i literatura).

³ М.К. Любавский, *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*, Москва 1900, s. 156-164, 226-232; И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский совет и его сеймик*, Юрьев 1911, s. 87-88; М.Ф. Спиридонов, *Источники о реформе административно-территориального деления Великого Княжества Литовского 1565 г. в зарубежных архивах*, [w:] *Замежная архіўная Беларусіка. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 25-26 красавіка 1996 г.*, Мінск, укл. У.М. Міхнюк, М.Ф. Шумейка, Я.Я. Янушкевіч, Мінск 1998, s. 77-80. Ostateczny podział Wielkiego Księstwa Litewskiego (w tym i województwa nowogródzkiego) na powiaty zawiera dokument z początku 1569 r., wpisany do ML 531, k. 186v-187.

⁴ *Ограничение воеводства Новгородского с поветом Пинским*, 19 III 1599 r., Łachwa, Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск (dalej: NGABM), f. 1848, op. 1, nr 1, k. 76v-79v; 19 IV 1600 r., Warszawa, AGAD, Archiwum Radziwiłłów (dalej: AR), dz. XXIII, teka 87, Łachwa, plik 11, s. 127-133; M. Siekierski, *The Estate of Łachwa of Prince Nicholas Christopher Radziwiłł (1549–1616). A Contribution to the Study of the Historical Geography and Economy of Southern Byelorussia*, "The Journal of Byelorussian Studies" 1981, t. 5, nr 1, s. 23-24, 27; A. Radaman, *Да праблемы вызначэння мяжы паміж Наваградскім і Пінскім наветамі Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI ст.*, [w:] *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя М.Ф. Спірыдонава*, укладальнікі: Р. Аляхновіч, А. Груша, А. Доўнар, Мінск 2007, s. 73-89; М. Спірыдонаў, В. Насевіч, *Беларускія землі ў XVI ст.* Генеральная карта, 1 : 300 000, [w:] *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, т. 1, Мінск 2009, s. 115, 122-128, 134-138.

O kształtowaniu się granic województwa nowogródzkiego zob. też: H. Łowmiański, *Rys historyczny województwa nowogródzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795)*, Wilno 1935, s. 20-22; М.Ф. Спірыдонаў, *Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Пань і прыгонныя*, [w:] *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Наваградскага раёна*, s. 101.

⁵ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, cz. III: *Sławne Państwo Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008, s. 76.

względem wielkości znajdowało się na piątym miejscu wśród województw Litwy historycznej⁶.

Już 30 grudnia 1565 r. Zygmunt August w czasie Wielkiego Sejmu wileńskiego z lat 1565–1566 na prośbę stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego wystawił przywilej, zwany od miejsca wystawienia „wileńskim”, który wprowadzał instytucję sejmiku szlacheckiego⁷. Początkowo istniał tylko ten jeden rodzaj sejmiku – przedsejmowy, który miał wybierać posłów na sejmy i zajmować się innymi sprawami powiatu. Andrzej Rachuba twierdzi, że

termin „sejmik” w II Statucie Litewskim zarezerwowany był tylko dla zjazdu szlachty przed sejmem walnym i wbrew zdaniu Iwana Łappy nie wydaje się, by [prawo przywileju 1565 r.] *eo ipso* pozwalało szlachcie na sejmiku przedsejmowym powoływać do życia innego typu sejmiki i poszerzać ich kompetencje. Prawo nie dawało bowiem sejmikowi uprawnień stanowiących, a jedynie wnioskujące⁸.

⁶ *Urzędnicy WKL*, t. 2, s. 6; *Metryka Litewska. Rejestry podymnego WKL. Województwo nowogródzkie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2002, s. 5; W. Bubiń, *Sejmik nowogródzki, słuczorzski i stwołowicki w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego 1764–1795*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. M. Markiewicza, Kraków 2007, s. 11.

⁷ AGAD, Depozyt w Oddziale I, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7772, 1 k., *Nadanie ustroju sejmikowego i powołanie sądów ziemskich w Wielkim Księstwie Litewskim*; edycja – A. Радаман, *Віленскі земскі прывілей 1565 г. Вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста*, „Беларускі гістарычны агляд” 2005, t. 12, s. 1-2 (22-23), s. 132-161. O sejmikach nowogródzkich zob. H. Wisner, *Przedsejmowy sejmik nowogródzki w latach 1607–1648*, PH 1978, t. 69, z. 4, s. 677-689 (aneks, s. 690-693); Idem, *Ktokolwiek będziesz w Nowogródzkiej stronie*, PH 1980, t. 71, z. 3, s. 655-657; W. Sienkiewicz, *Kilka uwag o udziale szlachty w sejmiku nowogródzkim*, PH 1979, t. 70, z. 3, s. 519-522; Idem, *W odpowiedzi Henrykowi Wisnerowi*, PH 1980, t. 71, z. 3, s. 657-661; A. Vasiliauskas, *Local Politics and Clientage in the Grand Duchy of Lithuania 1587–1632*, London 2001, s. 292; Idem, *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility, ca. 1580–1630*, [w:] *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth Poland-Lithuania in context, 1550–1772*, red. K. Friedrich, B. Pendzich, Leiden 2009, s. 71-102; D. Urbanowicz [teraz – Konieczna], *Z problematyki obrad sejmiku nowogródzkiego w czasach Jana III Sobieskiego*, [w:] *Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2001, s. 95-106; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002; A. Macuk, *Szlachta województwa nowogródzkiego wobec elekcji Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III w 1733 r.*, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 46, z. 1, s. 41-60 i n.; W. Bubiń, op. cit., s. 192; A. Radaman, *Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 55-103 i n.; A. Радаман, A. Мацук, *Новагародак як адміністрацыйна-тэрытарыяльны цэнтр*, [w:] *Гісторыя Навагрудка – з глыбінь вякоў да нашых дзён = История Новогрудка – из глубин веков до наших дней*, рэд. кал.: М.П. Касцюк, Мінск 2014, s. 160-210; A. Rachuba, *Wolność szlachecka i niezależność państwa w opinii szlachty nowogródzkiej za rządów Wazów*, [w:] *Najwyższa Pani swoich praw... Idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej 1569–1795*, red. A. Grześkowiak-Krawawicz, Warszawa 2019, s. 103-117; A. Мацук, *Павятовыя соймкі ў сацыяльна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (1697–1764 гг.)*, Мінск 2023.

⁸ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 47.

Podstawami prawnymi działalności sejmików w Wielkim Księstwie Litewskim na pierwszym etapie ich rozwoju były⁹: wileński przywilej Zygmunta Augusta z 1565 r., Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1566 r. (rozdz. III, art. 5)¹⁰ i uchwały sejmów grodzieńskich z 6 stycznia 1567 r. (art. 1, cz. 2-3)¹¹ i 10 lipca 1568 r. (art. 49)¹². *II Statut litewski* (rozdz. IV, art. 1)¹³ przewidywał też istnienie innego rodzaju powiatowego (wojewódzkiego) szlacheckiego zjazdu – elekcyjnego. Był to ważny element w procesie wyłaniania urzędników do nowych sądów ziemskich, na którym wybierano kandydatów (elektów) na ziemskie urzędy sądowe (sędziego ziemskiego, podsędziego i pisarza), od 1589 r. na urzędy chorążego i podkomorzego (*III Statut litewski*: rozdz. II, art. 5; rozdz. IX, art. 1)¹⁴, a od II poł. XVII w. i na urząd marszałka powiatowego¹⁵. Oprócz sejmików, które formalnie zwoływał wielki książę litewski, i zjazdów elekcyjnych, które formalnie mogli zwoływać z wyjątkiem monarcha, wojewoda i kasztelan, istniały zjazdy, które zbierały się na żądanie szlachty powiatowej¹⁶. Na kształtowanie się tych

9 I. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 509-511; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 47, 52.

10 Cyfra rzymska oznacza numer rozdziału, arabska – artykułu Statutu. Tekst artykułów 5 i 6 rozdziału III Statutu WKL 1566 r. wedle: Statut WKL 1566 r. (spis kórnicki), BN PAN w Kórniku, rkps. 818, k. 59v-60v; publikacja A. Radaman, *Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста*, „Беларускі гістарычны агляд” 2005, t. 12, z. 1-2 (22-23), aneks 1, s. 159-161. Zob. też: *Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г.*, Мінск 2003 (dalej: *II Statut litewski*), s. 79-89.

11 *Русская историческая библиотека* (dalej: RIB), t. 30, kol. 408-409. Iwan Łappo twierdził, że „primierami upuścienij i pogriješnostiej redakcii” II Statutu Litewskiego „spiešnosti i nieudovletvortielnosti redakcionnoj raboty” służył 5 artykuł III rozdziału Vtorogo Statuta”. „Upuścienija i pogriješnosti redakcii prievraščialis w diefiekty zakona o powietovom siejmikie, i, koniečno, oni niemielenno posle načala novogo siejmikovanja na praktike vyzvali sootvietstvujučije „prošby” stanov na bliżajšich posle utwierdženija Statuta 1566 goda siejmach Vielikogo Kniažestva Litovskogo”, art. 5 rozdz. III Statutu WKL 1566 r. (I. Лаппо, *Литовский Статут 1588 г.*, t. 1, cz. I, Kaunas 1934, s. 35-36).

12 RIB XXX, kol. 476-477.

13 BN PAN w Kórniku, rkps. 818, k. 73-74v, *II Statut litewski*, s. 96-98.

14 Podobnie jak w Polsce byli to urzędnicy elekcyjni, mianowani przez króla spośród czterech kandydatów wybranych przez szlachtę zgromadzoną na sejmiku właściwego powiatu. O instytucji sejmiku elekcyjnego na Litwie pisali: I. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 498-519; A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI-XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 23, 41, 154-168; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 52, 203-204; A. Radaman, *Samorząd sejmikowy w powiatach...*, s. 76-84.

15 T. Wasilewski, *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od inii lubelskiej do początku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1986, nr 1, s. 52; A.B. Zakrzewski, *Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego – marszałkiem sejmikowym (XVI-XVIII w.)*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowana prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik i in., Warszawa 1996, s. 356-357. Zob. też konstytucje sejmowe z lat 1631 i 1669 (VL, t. 3, 703-704 [s. 336] (art. 108); *Volumina Constitutionum* (dalej: VC), t. 3: 1611-1640, vol. 2: 1627-1640, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013, s. 124; *Voluimina Legum* (dalej: VL), t. 5, 17 [s. 13] (art. 57)).

16 S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572-1632)*, Warszawa – Kraków 1984, s. 23.

zjazdów, niezwiązanych z sejmem, w województwie nowogródzkim jak i w całym Wielkim Księstwie Litewskim wywarły wpływ zjazdu szlachty z okazji popolitego ruszenia w czasie wojny moskiewskiej, jak również zjazdy z czasów pierwszego i drugiego bezkrólewia¹⁷. Przywilej *Trybunał obywatelom VKL*, przyjęty na Sejmie warszawskim z 1581 r., przewidywał utworzenie specjalnego sejmiku trybunalskiego, zwanego też gromnicznym, poświęconego wyborom deputatów trybunalskich¹⁸. Trzecie bezkrólenie miało ostateczny wpływ na krystalizację szerokiego zakresu funkcji sejmiku powiatowego¹⁹. Wreszcie *III Statut litewski* (rozdz. III, art. 9) zatwierdził kompetencje i zasady działalności sejmiku relacyjnego (posejmowego)²⁰, przedłużał też czas trwania posiedzeń sejmikowych do 4 dni, wprowadzał nową hierarchię urzędników powiatowych, zlikwidował odpowiedzialność finansową za nieobecność na sejmikach bo „każdy z miłości i powinności swej ku Rzeczypospolitej powinien na te sejmiki przybyć” (rozdz. III, art. 6)²¹. Ustrój sejmikowy ulegał stopniowej ewolucji, która znajdowała odbicie w konstytucjach sejmu walnego szlacheckiej Rzeczypospolitej. Obok tego nieprzewidziane okoliczności tworzyły nieraz precedensy²². Należy zaakceptować opinię Andrzeja B. Zakrzewskiego, że „prawo stanowione WKL unormowało sejmikową problematykę dosyć szeroko, osobiście w porównaniu z Koroną, gdzie dominowało prawo zwyczajowe, niemniej jednak niewystarczająco”²³.

Już w przywileju wileńskim z 1565 r. zostało omówione, że „sojmy małyje povietovyje” (sejmiki przedsejmowe) „osiełogo” rycerstwa powinny „zbierać się v tych że povietiech na miestcach gołowniejšych povietom i sudom rozłożonych”

¹⁷ H. Lulewicz, *Gniewów o unię...*, passim.

¹⁸ Konstytucje sejmu walnego warszawskiego roku bożego 1581, art. 41. Artykuły do prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego (*Volumina Constitutionum* (dalej: VC), t. 2: 1550–1609, vol. 1: 1550–1585, wyd. I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszczak, Warszawa 2005, s. 452; VL, t. 2, s. 1020; Способ прав Трибунальских (Варшава, 1 III 1581) (Российская Национальная библиотека в Санкт-Петербурге (dalej: RNB), f. 971, Коллекция автографов П. Дубровского, автограф 124, nr 16, k. 56-67); *Трибунал обывателем Великого Князства Литовско-го, на сойме варшавском даный, року 1581*, „Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских” 1857, книга XXV, отд. II, s. 1-22; *Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1582–1696. Spis*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, red. A. Rachuba, Warszawa 2007, s. 7-17.

¹⁹ S. Płaza, op. cit., s. 19; И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 306.

²⁰ Tekst III Statutu Litewskiego wedle edycji w języku starobiałoruskim z 1589 r. (*Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. Тэкст. Даведнік. Каментарыі*, Мінск 1989) i edycji w języku polskim z 1614 (BOss II 5629).

²¹ *III Statut litewski*, Wilno 1614, s. 49. „...Wycofano się nawet z sankcji wobec senatorów, choć jedynie przy informacji o sejmikach relacyjnych dodano, że nieuczestniczenie w nich nie będzie karane” (A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 91).

²² H. Wisner, *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1989, t. 3, s. 51.

²³ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 11; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 48.

(tzn. w centrach administracyjnych powiatów)²⁴. Natomiast jak przewidywał *II Statut litewski* z 1566 r. na zjazdy elekcyjne szlachta powiatowa czy „vsi chto kolwiek jakogo stanu budiet tam v tom povietie imienia svoi mieti” powinna zbierać się do dworu hospodarskiego „katoryj na pośrodku tego povietu budiet”²⁵, z czego wynika, że ten dwór nieobowiązkowo powinien być administracyjnym centrum powiatu (województwa)²⁶. Z badań nad tematem wynika, że szlachta województwa nowogródzkiego najczęściej zbierała się na sejmiki powiatowe i zjazdy elekcyjne w stolicach powiatów: w Nowogródku (w źródłach cyrylickich Новгородок [Novhorodok]), Słonimiu i Wołkowysku²⁷.

Iwan Łappo oceniał, że „sejmikowanie” raczej odbywało się w zamkach lub na dworze hospodarskim, w przeciwieństwie do sytuacji w Koronie, gdzie zbierała się szlachta w kościele lub na cmentarzu. Odrębność litewską tłumaczył znacznym odsetkiem niekatolików wśród szlachty WKsL, przynajmniej w początkach działalności sejmików²⁸. Rzeczywiście, *II Statut litewski* wskazywał, iż zjazdy na elekcje urzędników mają się odbywać na dworze hospodarskim (królewskim) „katoryj na pośrodku tego povietu budiet” (rozdz. IV, art. 1)²⁹, a *III Statut litewski* – w zamku lub na dworze hospodarskim (królewskim) (rozdz. IV, art. 1)³⁰, jednak jak słusznie pisze A. Rachuba, nie musiało się to stosować do sejmików³¹.

²⁴ A. Радаман, *Віленскі земскі прывілей 1565 г...*, s. 136, 157; И. Лаппо, *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской Унии до смерти Стефана Батория*, т. 1, Санкт-Петербург 1901, s. 87-88; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 81.

²⁵ *II Statut litewski*, BN PAN w Kórniku, rkps. 818, k. 73-v; <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>.

²⁶ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 52; A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 192.

²⁷ И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 98-104, 558-559, 561; W. Kriegerseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 28; П. Лойка, *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай 2-й паловы XVI – 1-й трэці XVII ст.*, Мінск 2002, s. 33-34; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 47, 82, 89-90; A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, [w:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2008, s. 184, 192-193; A. Vasiliauskas, *The Practice of Citizenship...*, s. 76-77; A. Radaman, *Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogródzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 56-57; A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 166, 168.

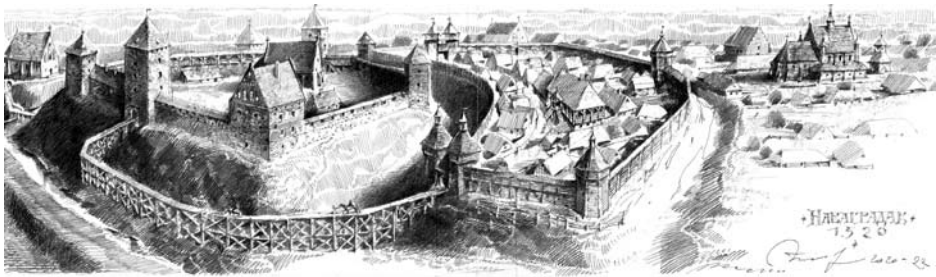
²⁸ И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 98-104, 559-561; A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 29; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 86-90.

²⁹ *II Statut litewski*, BN PAN w Kórniku, rkps. 818, k. 73-v; <http://litopys.org.ua/statut2/st1566.htm>.

³⁰ *III Statut litewski*, Wilno 1614, s. 80; Minsk 1989, s. 139.

³¹ „Problem nie jest wcale tak prosty do zbadania, bo w zdecydowanej większości akty wystawione przez obradujących na sejmiku (lauda, instrukcje, kredensy) zadawały się enigmatycznym stwierdzeniem, że zebrano się *in locum solitum*, *in solitum locum consiliorum*, „na miejscu sejmikom zwyyczajnym”, „na miejsce obradom zwykle” etc. Istotne jest w takim przypadku ustalenie owego miejsca zwyczajowego” (A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 184).

Tradycyjnym [„zwykłym”] miejscem obrad szlachty nowogródzkiej nie tylko w badanym okresie lecz i do końca istnienia Rzeczypospolitej rzeczywiście był górny zamek nowogródzki położony na tzw. górze zamkowej³². Już na sejmie grodzieńskim w 1568 r. posłowie województwa nowogródzkiego wspominali o poprawie zamku „višnieho” i o zabezpieczeniu go „strelboju” na koszt skarbu gospodarskiego, poruszyli również sprawę odnowienia „okolnogo” zamku oraz powołania horodniczego³³, który doglądałby tej pracy. W tym roku posłowie województwa nowogródzkiego prosili też o listy gospodarskie do potomków nowogródzkich horodniczych z poleceniem dostarczenia nowemu horodniczemu spisów domów, których mieszkańcy zostali zobowiązani do udziału w budowie zamku. Na prośby te władca odpowiedział, aby postąpić według starożytnego zwyczaju i wydać odpowiednie listy z kancelarii³⁴.

Ryc 1. Zamek w Nowogródku (1520 r.). Rekonstrukcja

Źródło: © Павел Татарнікаў (Paweł Tatarnikaū), 2020–2022, konsultant – dr Мікалай Волкаў (Mikałaj Wolkaū). Rekonstrukcja udostępniona przez autora i wykorzystana za zgodą autora.

³² O zamku nowogródzkim zob. R. Gürtler, *Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogródku (sprawozdanie ogólne)*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, z. 1-4, cz. 1, s. 181-188; Ф. Гуревич, *Древний Новогрудок. Посад – окольный город*, Ленинград 1981; Еадем, *Летапісны Наваградак*, Санкт-Пецярбург – Наваградак 2003, s. 42-47; М. Ткачоў, *Замкі Беларусі (XIII–XVIII ст.)*, Мінск 1977; Idem, *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII–XVIII ст.*, Мінск 1978, s. 44-52; А. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII ст.: планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991, s. 33-35, 45-46, 93-95; Т. Габрусь, *Архітэктурныя помнікі Наваградчыны*, [w:] *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Наваградскага раёна*, Мінск 1996, s. 150-152; А. Кушнярэвіч, *Наваградскі замак*, [w:] *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Наваградскага раёна*, Мінск 1996, s. 90-92; Т. Вяршыцкая, *Новы погляд на гісторыю Наваградскага замка*, „Беларускі гістарычны часопіс”, 2007, nr 7, s. 44-47; М. Волкаў, *Наваградскі замак. Колькі заўваг да спробаў рэканструкцыі выгляду помніка* (12.01.2016), <https://wouk.livejournal.com/tag/Наваградак>, (01.06.2022).

³³ Urząd horodniczego był w Nowogródku długo łączony z urzędem podwojewódzkiego, np. Semen Prokopowicz Skripkowskij (Mokrzecki ze Skrzypek na Podlasiu), namiestnik i horodniczy nowogródzki (wsp. 30 V 1559 – 30 VIII 1566) (LVIA, f. 1280, opis 1, nr 121, k. 82; NGABM, F. 694, opis 4, nr 1051, k. 15-18v; E. Kalinowski, *Rodzina Mokrzeckich na Podlasiu do połowy XVII w. Studium Historyczno-Genologiczne*, „Studia Podlaskie” 2021, t. 29, s. 51-53).

³⁴ RIB, t. 30, kol. 500-501.

O zamku jako o tradycyjnym („zwykłym”) miejscu obrad sejmików ziemi nowogródzkiej wiemy z wielu źródeł i literatury naukowej³⁵. Zamek wyznaczyła Nowogródkowi na obrady Konstytucja Sejmu Wielkiego w 1791 r. i konstytucja sejmów grodzieńskiego 1793 r.³⁶

Przez długi czas pozostawało jednak otwarte pytanie o lokalizacji *loco solito* obrad sejmików na zamku. Do obiegu naukowego do dzisiaj nie wprowadzono żadnego inwentarza zamku nowogródzkiego, dlatego nie możemy odrzucić możliwości prowadzenia przez szlachtę obrad sejmikowych w II poł. XVI w. w kilku „śvietlicach” i basztach zamkowych. Jak oceniał I. Łappo, w tym czasie sejmiki najczęściej odbywały się „v izbach sudowych”³⁷. Nie wiadomo jednak o istnieniu specjalnej izby sądowej sądu ziemskiego na zamku nowogródzkim w latach 60. i 70. XVI w. Jak twierdzi A.B. Zakrzewski, radykalna modernizacja struktury zarządzania i sądownictwa w latach 60. XVI w. spowodowała wydanie szczegółowych norm prawnych regulujących ochronę i udostępnianie akt sądowych i w myśl II Statutu Litewskiego (art. 13 rozdz. IV) sposób przechowywania akt był wspólnym obowiązkiem władzy, urzędników i miejscowej szlachty³⁸. Na posiedzeniu sądów ziemskich i w celu przechowywania ksiąg konstytucja z 1581 r. nakazała wydzielić place w miastach sądowych w celu wzniesienia odpowiednich budynków³⁹. Także w projekcie III Statutu z marca 1584 r. (rozdz. III, art. 7, 29) był proponowany stały podatek „po 2 grośy z wołoki na strawu

35 W. Bubiń, op. cit., s. 40; Tak, 20 lutego 1594 r. na zjazd (sejmik) elekcyjny nowogródzki dla wyboru kandydatów na wakujący urząd chorążego „stany wojevodstva novgorodskiego na miasteczko zwykloje do zamku našogo novgorodskiego zjechawsia vodle naleźnosti svojee i Statutu prava pospolitogo” (List nominacyjny na chorągwo nowogródzkie dla Mikołaja Hołowni (N 1 III 1595) (ML 76, k. 492-v; ML 78, k. 300-301). 1 V 1613 r. elekcja na sęstwo ziemskie odbyła się od razu po tym jak szlachta zjechała się „na miejsce zwykloje do Novagorodka” (ML 91, k. 173). 4 września 1630 r. też „do Nowogrodka na miejsce zwykłe ziachali” (AGAD, AR, dz. II, nr 1029, s. 1). 20 kwietnia 1632 r. sejmik elekcyjny po śmierci pisarza ziemskiego Jana Protasowicza odbył się w Nowogrodku w miejscu „zwycajnym” (List szlachty nowogródzkiej do króla Zygmunta III z Nowogrodka, 20 kwietnia 1632 r. (or.) (Riksarkivet, Stockholm, Extranea IX, Polen, vol. 90. Handlingar och brev., 3. Till Sverige under Karl X Gustavs krig förda polska arkiv., teka „T”, Diverse personer till Sigismund III, nr 1, k. 1v, nr 1, k. 1-v)). W sierpniu-wrzeźniu 1719 r. na kilku sejmikach elekcyjnych szlachta powiatu nowogródzkiego znów zebrała się „ad locum solitum obrad naszycy” (ML 581, k. 868-869v, 875-876v, 1038-1040 i in.). A. Rachuba wspomina obrady sejmików nowogródzkich na zamku w latach 1642, 1673, 1699, 1733, 1755 i 1764 (A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 89; A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 192, przypis 63), W. Bubiń – obrady z lat 1780, 1784, 1792 (W. Bubiń, op. cit., s. 74-76, 79, 123, 130).

36 VL, t. 9, s. 333; W. Kriegseisen, op. cit., s. 267; A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 192; W. Bubiń, op. cit., s. 11, 28.

37 И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 559-560.

38 A.B. Zakrzewski, *Budowa archiwów szlachty trockiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11, s. 112-113. Zob. *II Statut litewski* (art. 1 i 13 rozdz. IV); art. 82 konstytucji sejmów lubelskiego 1569 r. (VC, t. 2, vol. 1, s. 255); art. 46 konstytucji sejmów walnego warszawskiego 1581 r. (VC, t. 2, vol. 1, s. 452).

39 VL, t. 2, s. 1021; VC, t. 2, vol. 1, s. 452.

posłom, kotoryje na sjem walnyj vypravovani byvajut', na budovanje domov dla złożenja knig ziemskich i na inšyje potreby⁴⁰. W latach 1584–1587 projekt tego podatku był odrzucony przez społeczeństwo szlacheckie Wielkiego Księstwa Litewskiego i te artykuły weszły do III Statutu Litewskiego w innej redakcji⁴¹.

Powyższe rozwiązania nie zamknęły możliwości uchwalenia lokalnych podatków „na budowanie domov dla złożenia knig ziemskich i na inšyje potreby”. Tak, w 1589 r. Zygmunt III i wszystkie stany sejmowe „za prośbą posłów wojewodztwa nowogrodzkiego” dały zgodę na to, żeby „mur stary w okolnym nowogrodzkim zamku i wieżę [basztę] starą nad studnią leżącą oprawić i tam dom sądowy i schowanie na księgi zbudować⁴². Na sejmiku gromnicznym (deputackim) i poselskim w początku lutego 1590 r. sejmik powiatowy nowogrodzki uchwalił pobór „na budowanie domu sudowego” w zamku. Podatek ten (2 gr. litewskie od domu szlacheckiego szlachty, która nie mając poddanych sama swe role sprawuje, z włók osiadłych po 1,5 gr. z włoki, z domów miejskich po 1 gr. z domu, od ogrodników po 0,5 gr.) wybierał pisarz ziemski nowogrodzki Jan Hołownia⁴³. W 1610 r. nowogrodzki sejmik trybunalski (gromniczny) znów uchwalił pobór na dom sądowy pomiarem 1 gr. litewski z włoki⁴⁴. Podobny podatek był uchwalany również w 1615 r.⁴⁵

⁴⁰ *Akta zjazdów stanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. 2: *Okresy panowań królów elekcyjnych XVI–XVII wiek*, oprac. H. Lulewicz, Warszawa 2009 (AZS WKsL, t. 2), s. 74.

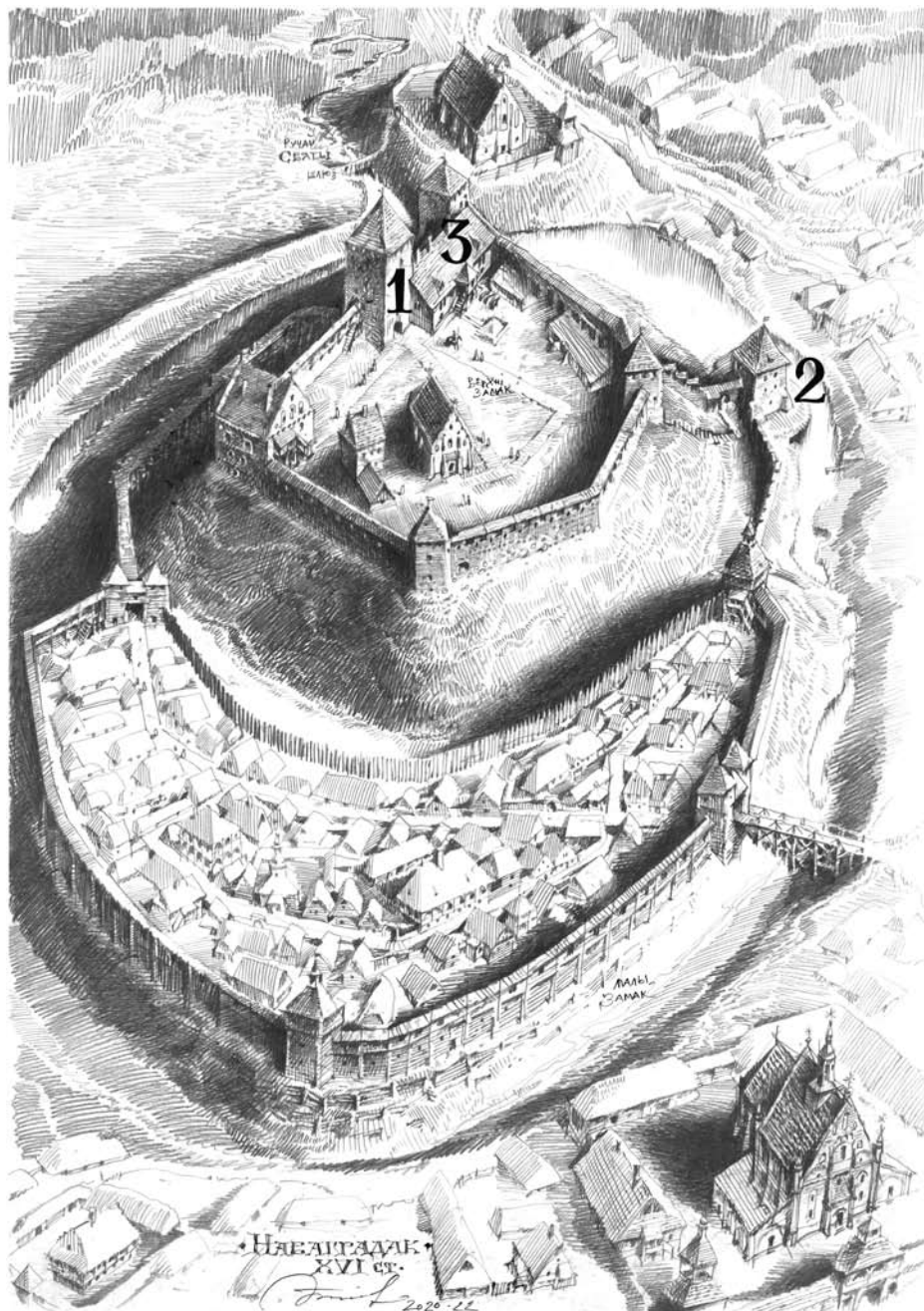
⁴¹ A.B. Zakrzewski, *Budowa archiwów...*, s. 113; A. Радаман, *Ухваленне мясцовых падаткаў на соймаках і шляхецкіх з'ездах Новагародскага ваяводства ВКЛ у другой палове XVI – пачатку XVII ст.*, „Беларускі гістарычны часопіс” 2013, nr 9, s. 28. „Zob. instrukcję posłom na sejm 1585 r. z sejmiku wileńskiego: «Z strony drugiego Statutu około założenia skarbu pospolitego dla odprawowania posłów, budowania domów sądeckich i innych potrzeb ziemskich, też się nam nie zda tego w Statut wpisować i jako rzeczy doczesne między wieczne mieszać. Ale nie zachcą li wszyscy onej dwu groszu przez panów deputatów napisane w Statucie mieć, tedy to z niego wymazać, a odłożyć w tej sprawie zastanowienie za spólną wszystkich zgodą na sejmie w Warszawie, a my panom posłom naszym dajemy moc, zgodnie z Ich Mości pany radami i inszymi pany posły wszystkimi tutejszego państwa w spólnym zebraniu na sejmie w Warszawie o założeniu pospolitego skarbu namowę i postanowienie czynić, na jaki się obyczaj w tej mierze wszystkie stany zgodzą, zwłaszcza naprzód uprosiwszy do tego mynce u Jego Krolewskiej Mości i obwarowawszy jako namocniej być może, żeby to bezpiecznie w szafunku wszystkiej Rzeczpospolitej zostawało» (B. Czart., rkps. 2242, nr 47, s. 397-404)».

⁴² Art. 94 Konstytucji sejmu walnego warszawskiego 1589 r. „*Dom sądowy i chowanie ksiąg w Nowogrodzku*”, VC, t. 2, vol. 2, s. 117; VL, t. 2, s. 1286 [289]; W. Chorążyczewski, K. Syta, *Stosunek szlachty polskiej w XVI–XVIII w. do ksiąg sądów partykularnych w świetle ustaw sejmowych i sejmikowych*, MHA 1999, t. 10, s. 17; A. Радаман, *Ухваленне мясцовых падаткаў...*, s. 28.

⁴³ Wsp. jako poborca tego podatku 20 IV 1590 r. i 2 XI 1591 r. (AGAD, AR, dz. XXIII, teka 93, plik 3, s. 82; ibidem, teka 128, plik 5, s. 2-3; A. Радаман, *Ухваленне мясцовых падаткаў...*, s. 28).

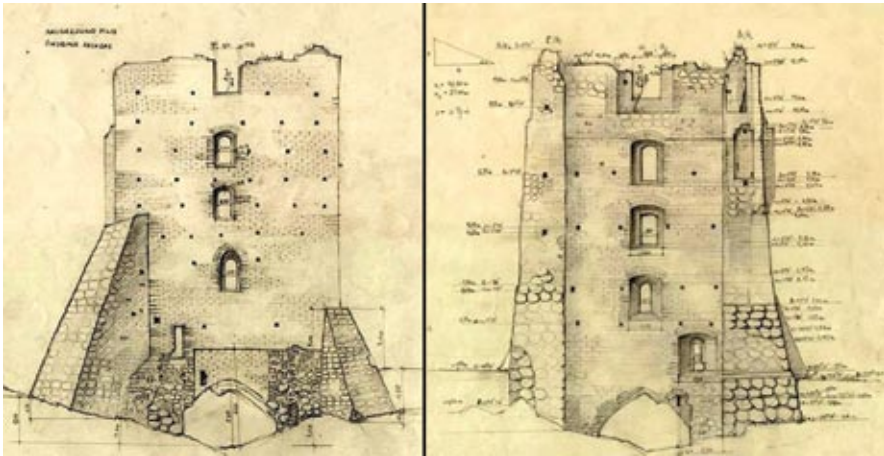
⁴⁴ AGAD, AR, dz. XXIII, teka 70, plik 6, s. 44-47; A. Радаман, *Ухваленне мясцовых падаткаў...*, s. 28.

⁴⁵ AGAD, AR, dz. XXIII, teka 70, plik 6, s. 76-77, 80-81; A. Радаман, *Ухваленне мясцовых падаткаў...*, s. 28.

Ryc 2. Zamek w Nowogródku (XVI w.): Baszta Szczytówka [1], Baszta Kałodziejnaja nad studnią [2], Izba sądowa sądu grodzkiego [3]

Źródło: © Павел Татарнікаў (Paweł Tatarnikaū), 2020–2022, konsultant – dr Мікалай Волкаў (Mikałaj Wołkaū). Rekonstrukcja udostępniona przez autora i wykorzystana za zgodą autora.

Ryc. 3 i 4. Baszta Szczytówka

Źródło: <https://wouk.livejournal.com/tag/Наваградак>

Nie wiadomo dokładnie, kiedy była zbudowana i jak długo istniała ta izba sądowa ziemska w baszcie nad studnią (lub obok niej) w dolnym (okolnym) zamku. Z pewnością jednak do chowania ksiąg ziemskich nowogrodzkich i ksiąg Trybunału głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego w 1638 r. była oddana jeszcze baszta Szczytówka na górnym zamku⁴⁶.

Po badaniach archeologicznych z lat 20. oraz z lat 60.–80. XX w. na terenie zamku nowogrodzkiego znaleziono resztki różnych budowli w tym pałacyku murowanego XIV–XVII w.⁴⁷ Zapewne ten pałacyk „po lewoj ruce všedšy v zamok” był „dawnym domem zamkowym” sądu grodzkiego, o którym są wzmianki w aktach sądowych grodzkich i o którym też wspominał w swym dziuryszu podsędek nowogrodzki Fiodor Jewłaszwowski w 1602 r.⁴⁸ Wiemy,

⁴⁶ „Із ксіэгі Зіемскіе і Трыбунальскіе, в Новогродку мейсца варовнего не маю, за просьбą Послów Województwa Nowogrodzkiego, а за zgodą wszech Stanów, wieżę iedną в замку naszym nowogrodzkim, названą Szczytowską, на złożenie і schowanie ich dajemy: która wieża że przez starość nadwątlona, przeto со sobie на poprawę iej, на Sejmiku Relacyi blisko по Sejmie przypadającym uchwałą, terazniejszą konstytują ratyfikujemy”, art. 89, „Złożenie ksiąg nowogrodzkich” konstytucji sejmu warszawskiego z roku 1638, VL, t. 3, s. 963 [457]. W. Chorążyczewski, K. Syta, op. cit., s. 17.

⁴⁷ М. Малевская, *Монументальные сооружения новгородского детинца*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии наук СССР”, 1972–1973, nr 135, s. 90-97; Eadem, *Раскопки гражданской постройки XIV века в Новогрудке*, [w:] *Археологические открытия 1977 года*, ред. Б. Рыбаков, Москва 1978, s. 420-421; Eadem, *Архитектурный комплекс новгородского детинца XIII–XIV вв. в: Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума, посвящённого 1500-летию Киева*, ред. Л. Поболь, Минск 1983, s. 122-125.

⁴⁸ [по 13 IX 1602 r. Bartosz Stanisławowicz Bruchański – A.R.] ... на рок зуполный на везене засел в замку новгородском и в том похибивши листу своего, што мел засест в дому замковым по левой руще стоячим – то он по той же левой руще еще пред домом тым давним замковым збудовал избу сам и в тэй засел был... и [змарл] там» (AGAD, APR, sygn. 564, s. 49; Ф. Еулашоўскі, *Гістарычныя запіскі*, s. 119).

że w izbach sądowych (grodzkiej i ziemskiej) sejmiki nowogrodzkie obradowały w 1642 r.⁴⁹

Po zniszczeniach zamku nowogrodzkiego w latach 1655–1660 na zamku planowano wybudować izbę sejmikową, o czym wspomniano po raz pierwszy w akcie atestacji i manifeście szlachty nowogrodzkiej na sejmiku gromnicznym 2 lutego 1668 r.⁵⁰ Kolejna uchwała o odbudowie tej izby była podjęta w I poł. lat 80. XVII w., w instrukcji sejmiku przedsejmowego posłom na sejm od 5 stycznia 1685 r. czytamy

Laudum braterskie na wystawienie izby sejmikowej w Nowogrodku uchwalone *per paenitentiam magnatum* nie jest dotąd wypłacone, otrzymają ichm. p[anowie] posłowie na tym sejmie konstytucją aprobacyi tego laudum, aby ta izba dla wygody sejmikowej dokończona być mogła⁵¹.

Jako już dobudowana izba sejmikowa wspomniana została w lipcu 1695 w instrukcji z sejmiku relacyjnego posłom do króla (Nowogródek 7 lipca 1695 r.)⁵². Według dziennika Stanisława Niezabitowskiego, w izbie sejmikowej sejmiki powiatu nowogrodzkiego obradowały 8 sierpnia 1697 r., 7 sierpnia 1698 r. i 22 września 1699 r.⁵³ Z prac naukowych Andreja Macuka wiadomo, że sejmiki deputackie (gromniczne) z lat 1742, 1748, 1750, 1751 i sejmiki poselskie z lat 1738 i 1748 też zbierały się w izbie sejmikowej. Kolejna uchwała o podatku na odnowienie izby sejmikowej (po 2 gr. z dymu) była przyjęta na sejmiku gospodarskim w 1750 r. Lecz w maju 1751 w Nowogrodku wybuchł wielki pożar⁵⁴ i zebranych 300 złotych nie wystarczyło na jej remont. Sejmiki gromniczny i gospodarski 1753 r. odbyły się pod otwartym niebem na placu (ponadworku) zamkowym z powodu tego, że izba sejmikowa całkowicie się zawaliła. W tym roku sejmik gospodarski uchwalił na jej odbudowę kolejny podatek pomiarem „szostak bity z dymu” i już w roku 1754 sejmik deputacki znów obradował w zwykłym miejscu. Miejscem obrad sejmiku deputackiego 1761 r. była już „szopa” (pawieć) na zamku⁵⁵.

49 A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 166.

50 NGABM, F. 1730, nr 3, k. 488-489v – informację łaskawie udostępnił prof. A. Rachuba.

51 AGAD, AR, dz II, nr 1730, s. 8 – informację łaskawie udostępnił prof. A. Rachuba.

52 RNB, Pol. F IV, nr 130, nr 97 – informację łaskawie udostępnił prof. A. Rachuba.

53 S. Niezabitowski, *Dzienniki 1695–1700*, oprac., przyg. do druku i wstępem opatrzył A. Sajkowski, Poznań, 1998, s. 164, 203, 246.

54 W. Bubiń, op. cit., s. 132; A. Karpiński, *Požary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, współpraca E. Kalinowski, E. Nowosielska, Warszawa 2020, s. 213: 8 V 1751 r.; J. Paszenda, *Kościół i kolegium jezuitów w Nowogrodku*, „Przeгляд Wschodni” 2001, t. 7, z. 4 (28), s. 1154: 3 V 1751 r.

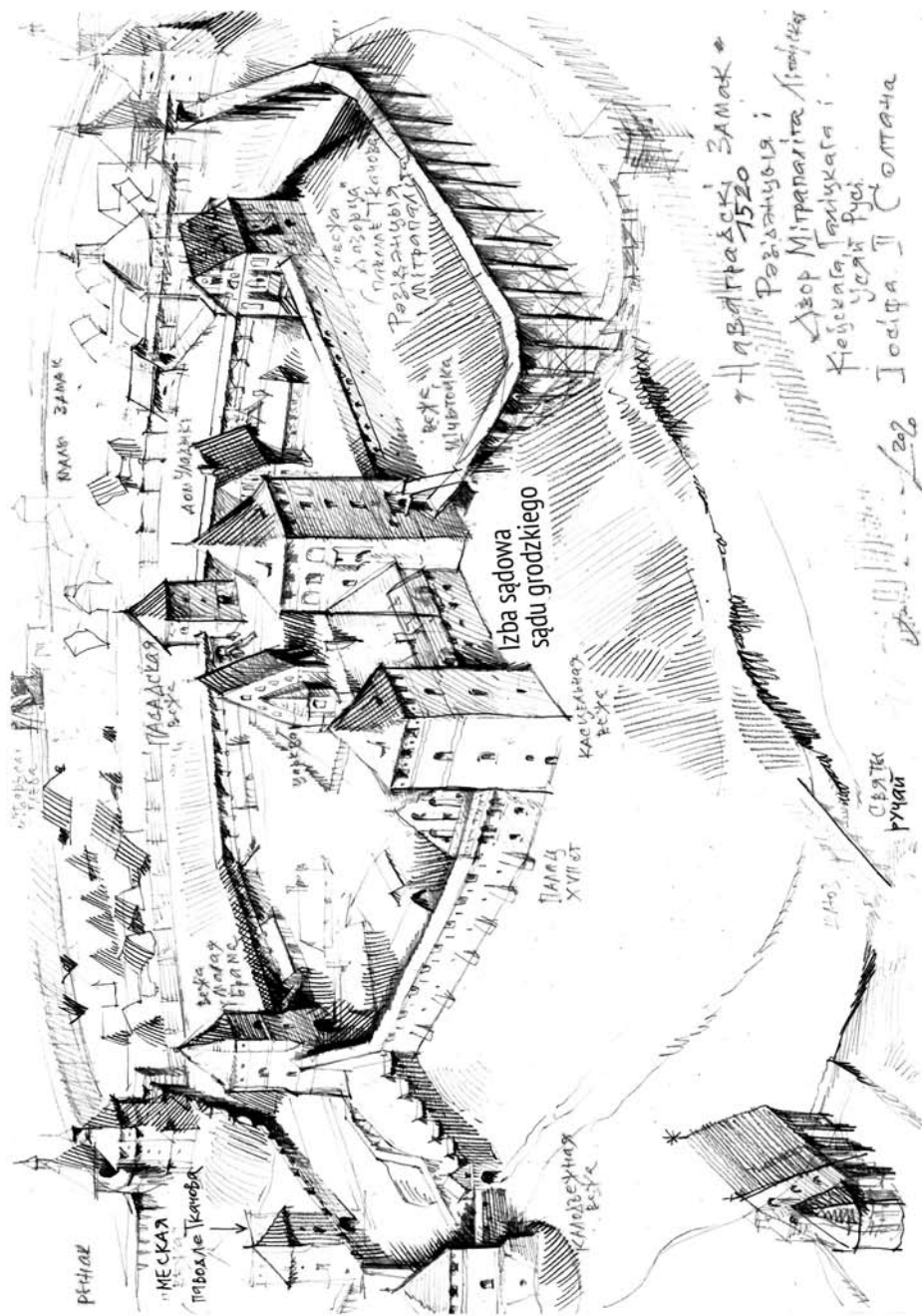
55 A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 89; A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 192; A. Macuk, *Szlachta województwa nowogrodzkiego...*, s. 52; A. Мацук, *Павятовія соймкі ў сацыяльна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (1697–1764 гг.)*, Мінск 2023, W. Bubiń, op. cit., s. 132-133; A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 166.

Рис. 5 і 6. Гóra замкова в Новогóрдку в пач. XXI в., Baszta Szczytówka [1], фото © Сяргеі Плыткewіч (Siargiej Płytkiewicz). Zdjęcie udostępnione przez autora i wykorzystane za zgodą autora.

Źródło: <https://planetabelarus.by/publications/my-sebya-ordoyu-meryaem-ili-kak-izmenilas-belarus-za-poltora-veka>

Ryc. 5. Zamek w Nowogródku (1520)

Źródło: © Павел Татарнікаў (Paweł Tatarnikaŭ), konsultant – dr Мікалай Волкаў (Mikajaj Wołkau). Rekonstrukcja udostępniona przez autora i wykorzystana za uprzejmą zgodą autora.

W latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego obywatele szlacheccy powiatu nowogródzkiego również sami dbali o należyte miejsce obradowania sejmików, którym była izba sejmikowa⁵⁶ i z własnych funduszy przeprowadzali jej remont. „Dla tego celu powołali do kierowania, a zarazem i nadzoru nad przeprowadzeniem prac najpierw podstolego nowogródzkiego Kazimierza Jabłońskiego, a później pisarza grodzkiego i podczaszego nowogródzkiego Adama Wierzejskiego. Powinni byli oni niejednokrotnie rozliczać się ze swojej działalności na sejmikach gromniczych”⁵⁷. Z akt sejmikowych i pracy doktorskiej W. Bubienia wiadomo, że do 1765 r. izba sejmikowa znajdująca się na zamku została dwukrotnie zniszczona przez pożar i w celu odbudowy tych zniszczeń szlachta wcześniej zebrała 1100 złotych. 8 lutego 1765 r. sejmik podjął decyzję o wybudowaniu pod nadzorem horodniczego Kazimierza z Samsonów Jabłońskiego (N 20 marca 1759 – A 18 lutego 1766) nowej murowanej izby sejmikowej, która powinna być „należycie” obszerna, zaś mieć „we środku stół dla urzędników i rotmistrzów i ławy dla szlachty”. Na ten cel przeznaczone 2160 złotych wcześniej „destinowanych” na pocztę i groszowe z podymnego po 4 grosze z dymu. Prace budowlane na górze zamkowej były wstrzymane w latach 70. i później wznowione dopiero w latach 80. XVIII w. Od 1765 i do 1786 r. siedem razy na sejmikach gromniczych (gospodarskich) były uchwalone podatki na kontynuowanie dalszej rozbudowy budynków znajdujących się na zamku, przede wszystkim izby sejmikowej (prawdopodobnie zakończonej w 1766 r. i remontowanej w II poł. lat 80. XVIII w.), izby sądowej, kancelarii ziemskiej i pomieszczenia przeznaczonego na magazyny archiwalne, które musiały być „sklepieniem, kratami i drzwiami żelaznymi obwarowane”⁵⁸. W tej izbie obradowały sejmiki poselskie w sierpniu 1780 r. (rozdwojone), gromniczne z lat 1784 i 1792⁵⁹.

Nie posiadamy informacji w znanych nam źródłach o obradach sejmików w zamkowej cerkwi prawosławnej (później unickiej) Uspienija Preświatoj Bogorodzicy z XIV w., która została przebudowana w XVI w., a następnie przebudowana w II poł. XVII w.⁶⁰

⁵⁶ W. Bubień, op. cit., s. 78.

⁵⁷ Ibidem, s. 135.

⁵⁸ NGABM, F. 1730, nr 38, k. 45-46, 1502-1503; W. Bubień, op. cit., s. 15, 132-135.

⁵⁹ W. Bubień, op. cit., s. 74-76, 79, 123, 130.

⁶⁰ Ф. Гуревич, М. Малевская, К. Павлова, Т. Пономарёва, Е. Шолохова, *Новогрудская экспедиция*, [w:] *Археологические открытия 1968 года*, Москва 1969, s. 353; М. Малевская, Е. Шолохова, *Раскопки культовых сооружений Новогрудского детинца XIV–XVII в.*, [w:] *Археологические открытия 1973 года*, Москва 1974, s. 376-377; Eadem, *Раскопки церковных построек на детинце Новогрудка*, [w:] *Археологические открытия 1974 года*, Москва 1975, s. 391-392. Po zniszczeniach zamku nowogródzkiego z lat 1655–1660 na początku XVIII w. (w 1703 r. i do zburzenia w 1706) w tej cerkwi na zamku były przechowywane księgi ziemskie i trybunalskie ziemi nowogródzkiej (*Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1794. Spis*, red. A. Rachuba, Warszawa 2004, s. 14, przypis 32: „I pod ten czas, gdy ichm.

Ryc. 8. Góra zamkowa w Nowogródku (1846), Kanuty Rusiecki (1800–1860): 1 – Cerkiew unicka Uspienija Przeświatoj Bogorodzicy; 2 – Baszta Kościelna; 3 – Baszta Szczytówka

W wiekach XVII i XVIII czasem obradowano w kościołach⁶¹. Tak, w dniach 8-9 września 1613 r. obrady nowogrodzkiego zjazdu szlacheckiego odbyły się w jednym z kościołów Nowogródka, po których szlachta udała się w pole za miasto na okazowanie wojskowe⁶². Jak twierdzi A. Rachuba, „najczęściej w Nowogródku dochodziło do zbierania się w kościele w przypadku rozbitcia sejmiku”⁶³. W grudniu 1689 r. sejmiki przedsejmowe (rozdwójone) odbyły się na zamku i w budynku kościoła (Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny i św. Barbary) zakonu jezuitów przy ul. Trojeckiej (jeszcze drewnianym).

pp. urzędników ziemskich województwa nowogrodzkiego żadnego w życiu nie było, [bo] jedni dawno pomarli, a imp. Wolski, podsędek nowogrodzki w roku tym 1703 umarł. Pod który czas księgi ziemskie trybunalskie wakowali i w zamku nowogrodzkim w cerkwie za kluczem jednego protopopy tamecznego zostawali”. 23 lipca 1764 r. na sejmiku predelekcyjnym chciano wynieść przed zgromadzonymi Stanami Rzeczypospolitej sprawę profanacji tej świątyni, do której doszło wskutku napadu na podczaszego i rotmistrza nowogrodzkich Jana i Ignacego Rowińskich dokonanego przez niejakiego Prószyńskiego. Starano się, ażeby odbudowa na ten czas już kaplicy (cerkwi) Bazylianów na placu w zamku królewskim nowogrodzkim została zatwierdzona przez odpowiednią konstytucję. W roku 1768 miały trwać prace budowlane (W. Bubiń, op. cit., s. 45, 134). Wspomniana cerkiew nie była czynna już w roku 1797 i ostatecznie była zburzona w II poł. XIX w. Zob. T. Габрусь, *Архітектурныя помнікі Наваградчыны...*, s. 151-152; M. Гайба, *Сем вежаў Наваградка*, „Культура” 2010, nr 26 (946). Zob. też: <https://www.radzima.org/ru/object-photo/6543.html>. O obradach sejmików wołyńskich w cerkwach prawosławnych Wołodymira i Łucka zob. M. Крикун, *Інструкція сеймику Волинського воеводства 1595 року*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 1996, t. 231, s. 421, przypis 38; H. Яковенко, *Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.*, Київ 2002, s. 25, przypis 36. Por.: W. Kriegseisen, op. cit., s. 53.

⁶¹ Według słów Antoniego Tyzenhauza sejmiki powiatowe na Litwie odbywały się w zamkach królewskich wybudowanych w czasach przedunijnych, i jak określa: „tylko dla małych racy”, były przenoszone do klasztorów czy kościołów lub do innych miejsc (List A Tyzenhauza do S. A Poniatowskiego, 24 II 1780 r., Grodno, B. Czart., rkps 718, k. 298-299, cyt. za: W. Bubiń, op. cit., s. 15).

⁶² List wojewody nowogrodzkiego Teodora Skumina Tyszkiewicza i kasztelana nowogrodzkiego Samuela Wołowicza do kanclerza WKsL Lwa Sapiehy, Nowogródek, 11 IX 1613 r. [pol., oryg.] (Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІА України, м. Київ), ф. 48, Сапегі, оп. 1, nr 527, k. 1); A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 166, 202–203.

⁶³ A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 192.

27 czerwca 1690 i sapieżyńcy i regaliści zebrali się na sejmik w zamku, lecz sapieżyńcy zmusili przeciwników do ucieczki i stronnicy dworu opuściwszy zamek zebrali się znów w kościele Jezuitów⁶⁴.

Ryc. 9. Kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, św. Józefa i św. Stanisława Kostki – zakonu jezuitów w Nowogródku, XVIII w.

Źródło: © Andrej Šulajeŭ (Андрэй Шулаеў), 2011. Rekonstrukcja udostępniona przez autora i wykorzystana za uprzejmą zgodą autora, <https://radzima.org/be/fota/48800.html>

7 lipca 1695 r. dwa podzielone sejmiaki relacyjne zebrały się w zamku. Szlachta przeciwna Sapiehom obradowała „legitime wedle prawa” na miejscu zwyczajnym sejmikowym w izbie, w której „szczęśliwie i zgodnie” ten sejmik zakończył się. Instrukcja będącego w mniejszości stronnictwa sapieżyńskiego postom do króla była spisana tegoż dnia i też z sejmiku odprawowanego w zamku nowogródzkim – miejsca *prawem pro consilis* opisanego⁶⁵. W takim razie do zbrojnego starcia na ulicach miasta i w kościele (kaplicy?) Ducha Świętego i św. Barbary zakonu Braci Miłosierdzia (bonifratrów) pod zamkiem przy ul. Kowalskiej doszło już po zakończeniu obrad rozdwojonego sejmiku⁶⁶.

⁶⁴ A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 86, przypis 31; s. 89, 145, 198; Idem, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 192, przypisy 64-65; J. Paszenda, op. cit., s. 1151-1155.

⁶⁵ RNB, Pol. F IV, nr 130, nr 97, k. 293-296v; RNB, F. 971, awt. 126, nr 15, k. 39-42v; A. Rachuba, *Litwa wobec projektu zwołania sejmiku konnego w 1695 r. i walki Sapiehów z biskupem Brzostowskim*, „Zapiski Historyczne” 1986, t. 51, z. 1, s. 75-76; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 201; D. Urbanowicz, *Z problematyki obrad sejmiku nowogródzkiego...*, s. 102-103.

⁶⁶ RNB, Pol. F IV, nr 130, nr 97, k. 293-296v; RNB, F. 971, awt. 126, nr 15, k. 39-42v; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 92; I. Pietrkiewicz, *Miser res sacra. Bonifratrzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2009, s. 63-64.

Ryc. 10. Plan Nowogródka 1798 r.

Legenda: 1 – cerkiew Bazyliańców (nieczynna w roku 1798); 2 – baszty zamkowe; B – lokalizacja kościoła [wcześniej kaplicy (niekonsekrowanej)] Świętego Ducha i św. Barbary i klasztoru zakonu Braci Miłosierdzia (bonifratrów) pod zamkiem przy ul. Kowalskiej; J – lokalizacja kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, i św. Barbary później murowanego kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, św. Józefa i św. Stanisława Kostki oraz klasztoru – Jezuitów przy ul. Trojeckiej i Kowalskiej.

Źródło: Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 21528, ч. 6, л. 7; J. Paszenda, op. cit., s. 1159, 1164.

W lutym 1699 r. sejmik deputacki podzielił się. Republikanie obradowali w zamku w dniach 9-11 lutego 1699 r., zaś sapieżyńcy 9 lutego w kościele zakonu jezuitów⁶⁷. Kolejny sejmik (13-14 marca 1699 r.) obradował 14 marca w refektarzu tego kościoła⁶⁸. W 1729 r. szlachta nowogródzka obradowała już w murowanym kościele Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, św. Józefa i św. Stanisława Kostki – Jezuitów⁶⁹. Według diariusza sejmiku przedsejmowego z 1780 r., spisane go przez wojewodę Józefa Niesiołowskiego, sejmik ten w wyniku rozdwojonych obrad odbywał się nie w zamku, a w refektarzu kościoła ojców Dominikanów⁷⁰. W kościołach parafialnych obradowały sejmiki nowo wydzielonego w 1791 r. z powiatu nowogródzkiego powiatu słuczorzeskiego (w kościele parafialnym w Słucku)⁷¹ i jedyny sejmik utworzonego w 1793 r.

⁶⁷ Д. Віцько, *Депутацкія соймкі ВКЛ 1699 г.*, „Arche” 2015, nr 12 (145), s. 179-182.

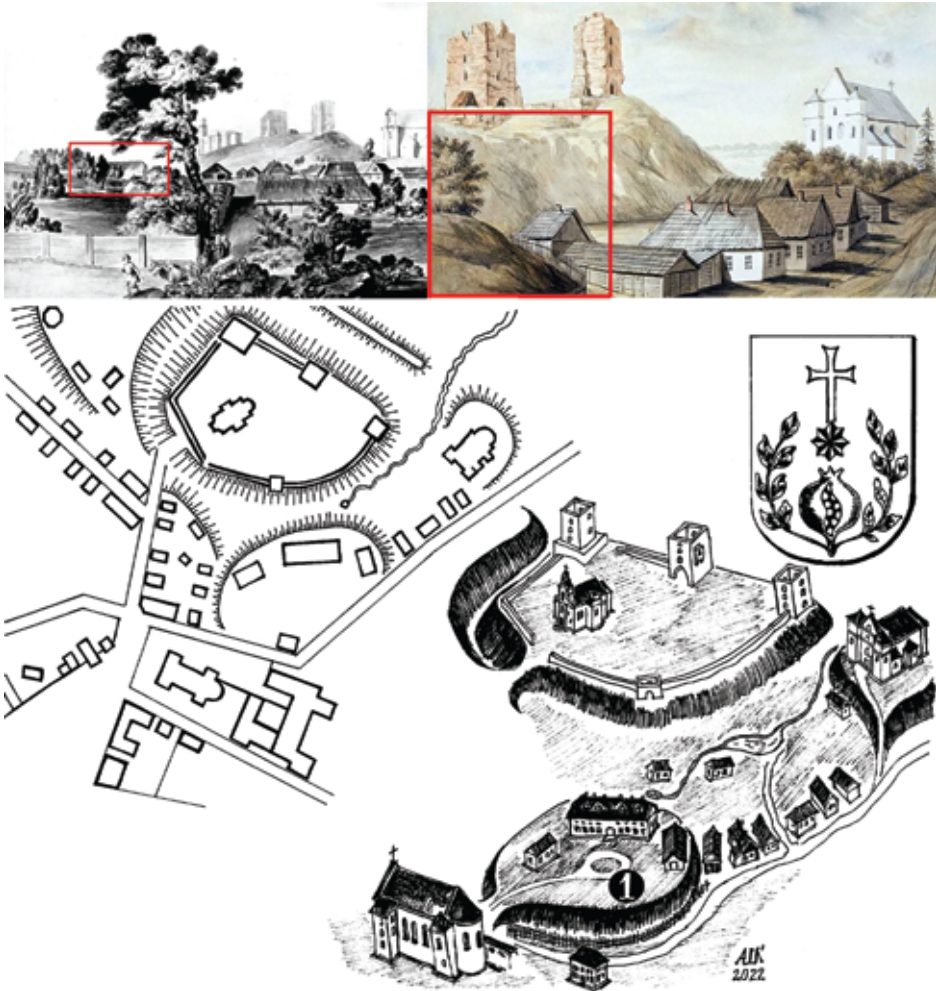
⁶⁸ Ibidem, s. 182-183.

⁶⁹ A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 192, przypisy 64-65; J. Paszenda, op. cit., s. 1151-1155.

⁷⁰ Informacja owa nie występuje jednak w laudum. Zob. W. Bubień, op. cit., s. 76.

⁷¹ VL, t. 9, s. 333; A. Rachuba, *Miejsca obrad sejmików...*, s. 192; W. Bubień, op. cit., s. 11, 167, 169. 14 II 1792 na sejmiku słuczorzeskim w sprawach dotyczących ustanowienia przyszłego miejsca obrad sejmiku – izby sejmikowej, kancelarii sądowej, a także archiwów, Michał Łopot z własnej

powiatu stwołowickiego (w kościele parafialnym w Stwołowiczach 3-6 lutego 1794 r.)⁷².

Ryc. 11. Teren klasztoru Braci Miłosierdzia (bonifratrów) pod zamkiem przy ul. Kowalskiej w Nowogródku. Kościół [wcześniej kaplica (niekonsekwrowana)] Świętego Ducha i św. Barbary [1]

Źródło: © Andrej Šulaŭeŭ (Андрэй Шулаеў), 2022. Rekonstrukcja udostępniona przez autora i wykorzystana za uprzejmą zgodą autora.

inicjatywy, miał zwrócić się do kasztelana wileńskiego Macieja Radziwiłła (W. Bubiń, op. cit., s. 167). Jak podkreślono w uchwale sejmikowej z 20 lutego 1792 r., kolejne sejmiki w Słucku miały odbywać się w innym, dogodniejszym dla obrad miejscu (w porozumieniu z właścicielem miasta Dominikiem Radziwiłłem i jego głównym opiekunem Maciejem Radziwiłłem) (В. Аніляркоў, *Случаэўкі павет (1791–1792): стварэнне, адміністраванне, скасаванне*, [w:] *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі*, Серыя „Актуальныя праблемы гісторыі і культуры”, вып. 2, Мінск 2020, s. 314-315).

⁷² VL, t. 10, s. 316-317; W. Bubiń, op. cit., s. 11, 172-174.

Ryc. 12. Plan Nowogródka 1798 r.

Legenda: 1 – cerkiew Bazylianów (nieczynna); 2 – baszty zamkowe; 3-4 – domy sądu ziemskiego; 5-6 – Sobór Świętych Borysa i Gleba i monaster Bazylianów; 7 – cerkiew Zmartwychwstania; 8 – cerkiew św. Mikołaja; 9 – kościół Franciszkanów; 10 – kościół Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny, św. Józefa i św. Stanisława Kostki – zakonu jezuitów; 11 – apteka; 12-13 – kościół św. Michała Archanioła i klasztor Dominikanów; 14 – kościół św. Antoniego i klasztor Franciszkanów; 15 – Ratusz; 17 – pałac Radziwiłłów.

Źródło: Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 21528, ч. 6, л. 7; 1. А. Краўцэвіч, *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV-XVIII ст.: планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991, s. 94; 2. J. Paszenda, op. cit., 1164.

Ryc. 13. Plan Nowogródka (początek XIX w.)

Źródło: Ю.В. Чангурия, *Белорусское градостроительное искусство. Средневековое наследие, Ренессанс, Барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Минск 2017, с. 331, рис. 4.1.1.

Rozpatrzmy też kwestię dotyczącą miejsc zjazdów pospolitego ruszenia i zjazdów popisowych (okazowań)⁷³. Zgodnie z uchwałą sejm wileńskiego z 1563 r. o miejscu zwołania zjazdów popisowych w powiatach decydował chorąży powiatowy⁷⁴. Uchwała sejmiku głównego (przedsejmowego) WKsL w Słonimiu 1596 r. (12–17 marca 1596) nic nie mówiła o miejscu okazowań⁷⁵. Później w 1605 r. zjazd główny (konwokacja wileńska) stanów WKsL (2–7 maja 1605) postanowił że zjazdy popisowe nadal będą zwołane „w miejscu, gdzie się mają okazować przy mieściech sądowych, tam, gdzie się zwykli roki ziemskie i grodzkie odprawować”⁷⁶. Konstytucja sejmowa sejm 1607 r. nakazywała, aby zjazdy popisowe powiatowe odbywały się corocznie według uchwały sejm 1563 r.⁷⁷, zaś konstytucja WKsL sejm zwyczajnego z 1613 r. znów ustaliła, że zjazdy popisowe w powiatach powinny się odbywać „w polu przy miastach, zamkach i dworach gospodarskich, w których się sądy i sejmiki powiatowe odprawować zwykły”⁷⁸. Po raz pierwszy taki zjazd popisowy odbył się w polu pod Nowogródkiem 10 września 1613 r., w związku z tym, że poprzednio od 8 do 9 września 1613 r. odbywał się zjazd szlachecki w jednym z nowogródzkich kościołów⁷⁹. Kolejny

73 Zob. K. Łopatecki, op. cit., s. 577: „Sejmiki pospolitego ruszenia dzieliły się na ordynaryjne i ekstrakordynaryjne. Pierwsze dotyczyły przede wszystkim sejmików deputackich (gromnicznych) i relacyjnych, których termin mógł przypaść na czas służby ziemskiej. Nie istniała norma prawna, która regulowałaby taką sytuację, każdorazowo szlachta decydowała, co należało wobec takiej sytuacji uczynić – przesunąć termin zgromadzenia, przeprowadzić go w zwykłym miejscu lub w kole wojskowym. Z kolei drugi typ sejmików był zwoływany przez króla, wojewodę (na popis). Wyjątkowo zgodę na przeprowadzenie sejmików pospolitego ruszenia wydawał sejm. W szczególności w WKsL zgromadzenia szlacheckie pospolitego ruszenia swoimi decyzjami wykraczały poza kompetencje kół wojskowych. Praktyka wskazuje, iż jeżeli władca nie sprzeciwił się tym decyzjom, stawały się one prawomocne, a pod względem prawnym uchwały były legalne ex tunc. Definicja takich zgromadzeń wyłamuje się z łatwego przyporządkowania. Można przyjąć, iż tak obradujące koła wojskowe były sejmikami pod warunkiem, że ich decyzje nie zostaną zakwestionowane przez króla”.

74 RIB XXX, kol. 318–320. Zob. też: A. Januškiewič, *Początek przełomu: sejm wileński 1563 r. na tle wojny inflanckiej i reform ustrojowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa – Opole 2008, s. 81–88; K. Łopatecki, op. cit., s. 171, 225.

75 AZS WKsL, t. II, s. 121.

76 AZS WKsL, t. 2, s. 149. Zob. też: H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, cz. II: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dyplomacja. Varia*, Warszawa, s. 168; K. Łopatecki, op. cit., s. 168, 227, 292.

77 VC, t. 2, vol. II, s. 345 – błędnie 1565. Zob. też: K. Łopatecki, op. cit., s. 292.

78 VC, t. 3, vol. I, s. 148; H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów...*, cz. II, s. 169; A. Радаман, А. Мацук, *Новагаро-дак як...*, s. 202–203.

79 ANKr., ASang, rkps. 51, s. 416; ЦДДА України, м. Київ, ф. 48, Спері, оп. 1, nr 527, k. 1; A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 202 (rys. 76), 203.

zjazd popisowy odbył się w polu pod Nowogródkiem 8–9 września 1615 r.⁸⁰ 10 czerwca 1651 r. zjazd popisowy też odbył się w Nowogródku⁸¹.

W innych miejscowościach niż w Nowogródku sejmiki i inne zjazdy szlacheckie powiatu nowogródzkiego odbywały się tylko w przypadkach nadzwyczajnych, np. w okresie wojny, wewnętrznego zbrojnego konfliktu lub epidemii⁸². Tak więc zjazd elekcyjny szlachty nowogródzkiej w końcu 1564 – początku 1565 r. odbył się podczas zjazdu pospolitego ruszenia w Mińsku (zob. aneks). W lutym 1596 r. w związku z ekspedycją wojskową przeciwko kozakom Semena Nalewajki, szlachta nowogródzka miała zebrać się w Kopylu (obecnie rejon kopylski obwodu mińskiego), gdzie zgodnie z uniwersałami króla Zygmunta III i listami hetmana wielkiego Krzysztofa Radziwiłła na 12 lutego wyznaczono zebranie pospolitego ruszenia powiatów nowogródzkiego i brzeskiego. Prawdopodobnie 12-13 lutego 1596 r. w tym miejscu odbył się nie tylko zjazd wojskowy popisowy (ekspedycyjny), lecz i sejmik przedsejmowy nowogródzki⁸³.

Urzędnicy sądowi ziemscy złożyli przysięgę we wrześniu 1566 r, w Lachowiczach, co zapewne było wynikiem epidemii⁸⁴ (obecnie rejon lachowicki obwodu brzeskiego [Lachavicki rajon Bresckaj vobłaści]). Następnie sejmik przedsejmowy

⁸⁰ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 70, p. 6, s. 78–79; *Pamiętniki Samuela Maskiewicza początek swój biorą od roku 1594 w lata po sobie idące*, Wilno 1838, s. 97; *Pamiętniki Samuela i Bogusława Maskiewiczów (wiek XVII)*, oprac. A. Sajkowski, wstęp i red. W. Czaplinski, Wrocław 1961, s. 201.

⁸¹ AGAD, AR, dz. VI, nr II-50, s. 85-99.

⁸² И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 561-564; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 82; A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 168.

⁸³ List hetmana wielkiego litewskiego Krzysztofa Radziwiłła do szlachty powiatu nowogródzkiego z 2 grudnia 1595 r., AR II, nr 323, s. 1-3; BPAN Kórnik 289, s. 135-136, Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”, Wasyl Zienkowicz Cichiński, Iwan Baka, Józef Hołownia i Jan Hołownia, pisarz ziemski w imieniu zgromadzonych do analogicznego zjazdu szlachty województwa mińskiego, z Kopyła 13 lutego 1596 r.; AZS WKsL, t. 2, s. 116, 119; APR 564, s. 42-44; «Гістарычныя запіскі» Ф. Еўлашоўскага, wyd. У.М. Свяжынскі, s. 115-116; С. Леп’явко, *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів 1996, s. 164, 168, 193; Т. Кемпа, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł «Sierotka» (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000, s. 287; H. Lulewicz, *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596 (inwazja S. Nalewajki)*, [w:] *Парламенцкія структуры ўлады...*, s. 207-211, 215; A. Радаман, *Вайсковыя шляхецкія з’езды (нопісы і зборы паспалітага рушэння Новагародскага паведа ў другой палове XVI ст.)*, [w:] *Парламенцкія структуры ўлады...*, s. 223-228; A. Radaman, op. cit., s. 57, 63-64, 66; Idem, *Попісавы экспедыцыйны з’езд і перадсоймавы соймак Новагародскага паведа ў Капылі ў лютым 1596 г.*, [w:] *Капыль: гісторыя горада і рэгіёна (да 360-годдзя выдання прывілея на магдэбургскае права Капылю)*, уклад. А.А. Скеп’ян, А.Б. Доўнар, І.В. Соркіна; рэд. А.А. Каваленя, Мінск 2012, s. 185-210; K. Łopatecki, *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2013, s. 501-502; Białystok 2018, s. 503-504.

⁸⁴ AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna (APR), sygn. 564 [dawna sygnatura 143A], s. 5-6; Ф. Еўлашоўскі, *Гістарычныя запіскі*, [w:] У. Свяжынскі, „Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага, Мінск 1990, s. 93.

– 25 listopada 1566 r. odbył się w Cyrynie⁸⁵ (obecnie rejon korelicki obwodu grodzieńskiego [Karelicki rajon Grodzienskaj vobłaści]). Kolejne sejmiki przedsejmowe (poselskie) i zjazdy elekcyjne tego powiatu w czasach epidemii najczęściej obradowały poza Nowogródkiem. Przed sejmem konwokacyjnym 17 września 1572 r. sejmik zebrał się w Maszewiczach⁸⁶ (obecnie rejon korelicki obwodu grodzieńskiego [Karelicki rajon Grodzienskaj vobłaści]). W Cyrynie obradował sejmik przedsejmowy 22 października 1590 r. przed sejmem 1590–1591⁸⁷ i zjazd elekcyjny 1 września 1592 r. (po śmierci podsędka Kaspra Kiersnowskiego)⁸⁸. Sejmik przedsejmowy przed sejmem zwyczajnym warszawskim 1626 r. obradował „we wsi Plebańskiej w Horodeczynie” (obecnie Haradzeczna) pod Nowogródkiem (16-18 grudnia 1625 r.)⁸⁹ (obecnie rejon nowogródzki obwodu grodzieńskiego [Navagrudski rajon Grodzienskaj vobłaści]). 4 września 1630 r. sejmik nowogródzki obradował jednak w Nowogródku i tylko podjął uchwałę o przeniesieniu do Cyryna obrad sądu grodzkiego⁹⁰.

⁸⁵ ЛННБУ ім. В. Стефаніка, Архіўум Сапіеў з Красічызна, XII: Архіўум Воўловічў з Лу́снiewа, т. 975, cz. 1, k. 24-v (uchwała podatkowa – «поголовщина от головы по пенезю»).

⁸⁶ Lietuvos valstybės istorijos archyvas (LVIA), f. 1280, ap. 1, nr 121, k. 335v-336 (k. 341-342); АВАК XXXI, Wilno 1906, nr 26, s. 43 („з Божьего допущения в Новогородку на тот час поветрие не малое” [17 IX 1572]); И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 561-562; A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 84; A. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 168.

⁸⁷ 22 października 1590 r. w Cyrynie sejmik przedsejmowy dał pozwolenie na przeniesienie posiedzeń sądu grodzkiego do Cyryna, gdzie ten zasiadł «*про небытность од поветря в Новогородку за сполным позволением на прыймоване протестацій и иных вишеяких справ всех воец панов обывателей воеводства новогородского, которые се на сеймик поветовый дня двадцать второго октября до Церина зъехали были*» (AGAD, AR, dz. XXIII, teka 140, plik 2, s. 62, plik 7, s. 4, 7). W maju 1591 r. Zjazd główny stanów WKsL zatwierdził „za zgodą wszystkich stanów” opowiadania urzędowe i zeznanie woźnych, którzy się dla powietrza morowego w Nowogródku odprowowali w Cyrynie (20 [28] V 1591) (AZS WKsL, t. 2, s. 98: „Opowiadanie urzędowe i zeznanie woźnych, którzy się dla powietrza morowego w Nowogródku odprowowali, w Cyrynie za zgodą wszystkich stanów utwierdzamy”).

⁸⁸ AGAD, APR, sygn. 564, s. 40; RGADA, f. 356, op. 1, nr 35, k. 369; Ф. Еўлашоўскі, *Гістарычныя запіскі*, s. 113.

⁸⁹ Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskių Biblioteka, Rankraščiu skyrius (dalej: LMAVB), RS, f. 198, nr 2, k. 1-3v, instrukcja sejmikowa nowogródzka; Jan Świdorski do Krzysztofa Radziwiłła z Dolatyc 21 grudnia 1625 r., AR V 15435, s. 19-20; H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów, cz. III, s. 102*; A. Vasiliauskas, *The Practice of Citizenship...*, s. 74; A. Radaman, op. cit., s. 57 (porównaj: „Z powodu zarazy kilka sejmików nie zebrało się też w ustalonych zwyczajowo miejscowościach... I tak sejmik ... nowogródzki [odbył się] pod tym miastem we wsi Rebanska Horodeczyna” [sic! –A.R.] (J. Kwak, *Sejm warszawski 1626 r.*, Opole 1985, s. 19).

⁹⁰ AGAD, AR, dz. II, nr 1029, s. 1-3, 4-5; AR, dz. X, nr 700, s. 5-6. Porównaj: „Mikołaj Sapieha obecny na sejmiku przedsejmowym w Nowogródku 4 września 1630 r., przełożył z powodu szerzącej się zarazy, roczki sądowe woj. Nowogródzkiego do lata roku następnego i równocześnie postanowił przenieść kancelarię nowogródzką do Cyryna. Sam schronił się przed zarazą w Boćkach” (PSB 35, nr 1, z. 1(144), s. 123-124). „O Nowogródku zła wieść u nas: powiadają, jakoby tam były vestigia pestis [oznaki zarazy]”. Dolatycze 13 sierpnia 1630 r. Paweł Demitrowicz, ksiądz kaznodzieja ewangelicki, nauczyciel księcia Bogusława, do Krzysztofa Radziwiłła, hetmana polnego W. Ks. Litewskiego o postępach Bogusława w nauce szkolnej. Adres: Jaśnie oświeconemu księżęciu na Birzach i Dubinkach,

21 czerwca 1658 r. w czasie wojny przedsejmowy sejmik nowogródzki obradował w Nieświeżu⁹¹.

Występowały również i inne odrębności. Podczas sejmików przed sejmem 1572 r. z przyczyny epidemii szlachta zbierała się nie powiatami, lecz całymi województwami⁹². Główny sejmik przedsejmowy województwa nowogródzkiego powinien odbywać się w Słonimie, gdzie 25 listopada 1571 r. zjechała się szlachta z powiatów nowogródzkiego i słonimskiego. Na sejmiku tym nie było jednak szlachty wołkowyskiej, która zebrała się później odrębnie, w styczniu 1572 r. w centrum administracyjnym swego powiatu⁹³. Z czasów panowania Henryka Walezego i Stefana Batorego nie mamy informacji o zwoływaniu sejmików całego województwa nowogródzkiego. Uniwersał z 8 stycznia 1587 r. grodzieńskiego zjazdu senatorskiego WKsL (6-12 stycznia 1587 r.) w czasie *interregnum* zwoływał przedkonwokacyjny sejmik trzech powiatów województwa na 22 stycznia

---

hetmanowi polnemu W. Ks. Litewskiego etc., Panu i dobrodziejowi memu wielkiemu. (AGAD, AR, dz. V, nr 75; B. Radziwiłł, *Autobiografia*, Warszawa 1979, s. 197).

⁹¹ AGAD, AR, dz. II, nr 1360, k. 1; *Pamiętniki Filipa, Michała i Teodora Obuchowiczów: (1630–1707)*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Warszawa 2003, s. 128; А. Радоман, *Особенности российского администрирования и уголовного судопроизводства на территории Новгородского воеводства Великого Княжества Литовского, Русского и Жемайтского в 1657–1658 гг. в: Наследие российской государственности*, ред. Ю. Анохин, Барнаул 2012, s. 37.

⁹² Już na sejmie grodzieńskim z 1568 r. szlachta wileńska chciała, żeby w Wilnie odbywały się sejmiki nie tylko powiatu wileńskiego lecz i innych powiatów województwa „dla bolšoj ozdoby i učstivosti tego vojevodstva vilenskogo, stolicy jego miłosti hospodarskoje”. W przededniu sejmu lubelskiego Zygmunt August dał zezwolenie na zwołanie sejmiku wojewódzkiego w Wilnie, lecz zaznaczył, że posłowie powinni być wybierani do powiatów sądowych (RIB, t. 30, kol. 494-495; Любавский, op. cit., s. 804; И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 564-566; А. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 168). Tryb ten – zdaniem H. Lulewicza: „stał się (...) wygodnym narzędziem do umocnienia kontroli nad szlachtą przez najwyższych dostojników, zwykle przez wojewodów. Nawiazywał ten sposób do sytuacji sprzed reform ustrojowych Zygmunta Augusta, kiedy wojewodowie wileński i trocki oraz starosta żmudzki sprawowali nad szlachtą podległych sobie obszarów niemal pełnię władzy, łącznie z sądowniczą. Ostatecznie wojewódzki sposób sejmikowania nie utrwalił się na Litwie, chociaż czasami tamtejsza elita władzy korzystała z niego w dobie pierwszych bezkrólewi. Był to niewątpliwie bardzo wygodny dla niej środek oddziaływania na dosyć powolne procedury demokracji sejmikowej, zwłaszcza w sytuacjach kiedy należało znacznie przyspieszyć sam proces podejmowania decyzji politycznych. Można by rzec, że na tym m.in. polegał oryginalny wkład Wielkiego Księstwa do recipeowanych z Korony mechanizmów demokracji szlacheckiej”. Zob. H. Lulewicz, *Gniewów o unię...*, s. 75. Może stąd pochodzi błędna opinia Jaremy Maciszewskiego, że w województwach witebskim i smoleńskim zwykle obierano na sejmy 2 posłów na sejmikach wojewódzkich. Zob. J. Maciszewski, *Szlachta polska i jej państwo*, wyd. 2, Warszawa 1986, s. 146. O sejmikach zwoływanych sposobem wojewódzkim w WKsL zob. też: O. Kanecki, *Sejmiki zwoływane sposobem wojewódzkim jako szczególna forma samorządu stanowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, z. 1, s. 85-94.

⁹³ И. Лаппо, *Великое Княжество Литовское...*, s. 562, 564, 567, aneks, s. 35-36 „До повету Волковийского о зъеханье на соймик для того, иж на першом з Новгородским и Слонимским не были”; H. Lulewicz, *Gniewów o unię...*, s. 75; zob. też: A. Rachuba, *Wielkie Księstwo Litewskie...*, s. 85.

tego roku⁹⁴. W okresie panowania Zygmunta III sejmików wojewódzkich nie obserwujemy⁹⁵.

Wnioski

Jako sejmiki, tak i inne zjazdy szlacheckie nowogródzkie w XVI–XVIII w. najczęściej obradowały w zamku nowogródzkim, gdzie szlachta samodzielnie w ciągu kilku stuleci tworzyła przestrzeń do sejmikowania i samorządu, budując sobie różne pomieszczenia sądowe, archiwalne i sejmikowe. I to jest oznaka ogromnej dojrzałości szlachty nowogródzkiej, która od 1590 r. i do końca XVIII w. wielokrotnie podejmowała decyzję o poborach na te cele. Po zniszczeniach z II poł. XVII – pocz. XVIII w. zwykłym miejscem obrad sejmików była izba sejmikowa na zamku, wspomniana po raz pierwszy w źródłach już w 1668 r. Tylko kilka zjazdów szlacheckich powiatu nowogródzkiego i sejmików odbyło się w kościołach. Kiedy konstytucja sejmowa z 1791 r. wyznaczyła szlachcie nowo wydzielonego powiatu słuczorzeskiego miejsce w kościele parafialnym w Słucku, a konstytucja sejmowa 1793 r. szlachcie powiatu stwołowickiego – w kościele parafialnym w Stwołowiczach, szlachta nowogródzka nadal sejmikowała na zamku. Wciąż istnieje potrzeba zbadania źródeł, żeby znaleźć odpowiedź na pytanie o dokładnym czasie zbudowania izby sejmikowej i innych pomieszczeń dla obrad sejmików na zamku nowogródzkim. W innych miejscowościach niż stolica powiatu sejmiki i inne zjazdy szlacheckie nowogródzkie odbywały się tylko w przypadkach nadzwyczajnych – w okresie wojny (Mińsk, 1565; Nieśwież, 1658), wewnętrznego zbrojnego konfliktu (Kopył, 1596) lub epidemii (Lachowicze, 1566; Cyryn, 1566, 1590, 1592; Maszewicze, 1572; Horodeczyno [Haradzieczna], 1625).

94 AZS WKsL, t. I, s. 195-197; H. Lulewicz, *Gniewów o unię...*, s. 358, 360-361.

95 А. Радаман, А. Мацук, *Новагародак як...*, s. 168.

ANEKS

Akt ograniczenia i zarazem ustanowienia sądowego powiatu nowogródzkiego z powołaniem sądu ziemskiego oraz jego zaprzysiężenia na zjeździe powiatowym szlachty w Nowogródku

Przywilej Zygmunta Augusta z opisem granic powiatu nowogródzkiego i nominacją pierwszego składu sądu ziemskiego, w Piotrkowie, 30 kwietnia 1565 r.

Or.: – nieznany

K (ruska): В. Czart. 2242, nr 24, s. 209-214 (w formie aktykacji 29 czerwca 1593 r. do akt ziemskich nowogródzkich).

Wyd.: М.Ф. Спірыдо́наў, *Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Пань і прыгонныя*, [w:] *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Наваградскага раёна*, Мінск 1996, s. 102-105.

K (polska): В. Czart. 2243, s. 231-237 (w formie aktykacji 29 czerwca 1593 r. do akt ziemskich nowogródzkich).

Жыгимонтъ Августъ,

Бож(е)ю м(и)л(о)стью король полскии, великии князь(ь) литовскии, рускии, прускии, жомоитъскии, мазовецкии, ифлянтъскии и иных.

Кн(я)зем, паном воеводам, старостам, державцам, кнегиням, паням вдовам, бояром и двораномъ нашим, татаром и всякого стану подданым нашим, тым, которые оселости свои, именья земские, мають в повете Новгородском, стану такъ духовного, яко и светского, зваща в том округе и в тых границах, яко тепер зимы прошлое, недавно на суды земские ново за росказанемъ и позволенемъ нашимъ на з(ъ)езде менскомъ через панов радъ нашихъ их м(и)л(о)сть и вас всих обователи, рыцества нашего, там того панства нашего Великого Князства Литовского, на он часъ там будучих, спольным зволениемъ вашим постановлено и ограничено поветъ Новгородскии для ведомости пэвное, поки ся моц и владность суду земского оного повету и позвы того суду стегати мають⁹⁴.

Которыи жо повет Новгородскии такъ ся в замеренью и ограничению своем маеть и в том округе всих имена которыхъ кольвекъ станов и особ, будь никого не выимуючы, тому суду новгородскому земскому и замковому подданы и належати будуть. Почоншы от Молчади реки, где впадываеть в Немонъ противъ Белицы. Рекою Немном уверьхъ до того местца, где Немон устал, до Пырешова именем Корсаков, и до Телекова именем панов Сологубов. С Телекова суходолом до Яченки, имена кн(я)зя Костентина Костентиновича Острозского, воеводы киевского⁹⁵. Зъ Яченки у реку Бчичъ, Бчичом до реки Оресы. От Оресы до Жыда озера, от Жыда озера до болота Обыдемя, от того болота до реки Случы а Случю рекою у Прыпетъ. Прыпетю уверьхъ до устья Яселды. Яселдою уверьхъ до мосту Пинского на тои жо рецэ. От того мосту суходолом, беручы у право волости их м(и)л(о)сти пана Миколая Радивила,

⁹⁴ Zjazd w Mińsku zwołany na 25 listopada 1564 r.

⁹⁵ Ostrogski Konstanty Wasyl, książę (zm. 23 lutego 1608), marszałek ziemi wołyńskiej 1550–1608 i starosta włodzimierski 1550–1579, 1588–1603, wojewoda kijowski od 1559.

воеводы виленского, маршалка земского⁹⁶, пана Миколая Юревича Радивила, воеводы троцкого⁹⁷, пана Яна Ходкевича, старосты жомойтского⁹⁸, п(а)ни Станиславовое Кишыное, воеводиное витебское⁹⁹, аж до Полонки имени кн(я)зя Романа Сангушковича, старосты житомирского¹⁰⁰. От Полонки престо суходолом до реки Молчади и где устала тая река Молчадь, тою рекою аж до устья, где в Немон упадываеть противъ Белицы.

Ознаимуюемъ вам и ведомо чынимъ симъ нашимъ листомъ, што ж мы, г(о)с(по)д(а)ръ, звыклое ласки и повинности нашеое, будучы г(о)с(по)д(а)ромъ и паномъ надъ тымъ панствомъ Великимъ Князствомъ Литовскимъ с презрениа и ласки Божое, а з вашого, всихъ станов радов и родичов, обовятелеи рыцарства тамъ того панства, м(и)л(о)сти и добровольного обраня постановевен, и головою вашою в Речи посполитои того то панства учынен, полнечы досыть, чынячы и выконываючы належность враду нашего г(о)с(по)д(а)рьского в обудвухъ тыхъ речахъ, што намъ прыслушить ку вамъ, подъянымъ нашимъ, то есть оборону и справедливость, которые обеде речи – оборона, валька – яко на сесъ часть есть и справедливость, ачкolveкъ однимъ разомъ и подъ однимъ часомъ нинешнимъ трудно могутъ ити и быти становены. Але фольгуючы прыпадкомъ и налогамъ теперешнимъ тамъ тое Речи посполитое Великого Князства, а вгожаючы и постерегаючы тежъ того, ижъ бы з стороны нашеое обеде тые справы передъ речонные повинности нашеое г(о)с(по)д(а)рьское скутокъ а выполнење свое взяти могъли, а одна ся другое не упоследила и проволоки а омешканя не взела, помнечы на то, што есмо вамъ всимъ в Бельску межы иными речъми прывивьемъ нашимъ описали и утвердили, же вжо суды подле Статуту нового мелися почати и своимъ порядкомъ и поступкомъ ити отъ дня свята светог(о) Мартина прошлого в року шестъдесятъ четвертомъ [11 XI (15)64].

И попираючы, абы то, хотя ж на светии Мартинъ стати для пэвныхъ прычын не могло, предъ ся безъ мешканя дошло и конецъ въ скутьку своемъ взяло, зложили есмо были черезъ листы наши чась певныи в року минуломъ шестъдесятъ четвертомъ по святе светого Мартина у двухъ неделяхъ [25 XI 1565], на котории возвали и росказали есмо паномъ радамъ нашимъ ихъ м(и)л(о)сти и тежъ княжатомъ, панятомъ и всему рыцарству нашему, обовятелемъ и родичомъ оног(о) панства Великого Князства Литовского, до Менска зъехатися такъ для службы нашеое и земское военное на отпоръ непрятелю нашему, кн(я)зю великому московскому, о которого тягненью з воиски его до панства нашеог(о)

⁹⁶ Radziwiłł Mikołaj „Czarny” (zm. 28/29 maja 1565), książę na Nieświeżu i Ołyce, marszałek ziemski od 1544 i jednocześnie kanclerz litewski 1550 oraz wojewoda wileński 1551.

⁹⁷ Radziwiłł Mikołaj „Rudy” (zm. 27 kwietnia 1584), książę na Birzach i Dubinkach, podczaszy 1544–1551 i łowczy litewski 1546–1554, wojewoda trocki od 1550, hetman najwyższy 1556–1566, 1578–1584, wojewoda wileński od 1566 i kanclerz WKsL 1566–1579.

⁹⁸ Chodkiewicz Jan Hieronimowicz (zm. 4 sierpnia 1579), stolnik litewski 1559, starosta żmudzki 1564 i jednocześnie marszałek ziemski od 1566, kasztelan wileński od 1574, administrator i hetman inflancki 1566–1578.

⁹⁹ Anna z Radziwiłłów (zm. 1600), wdowa po Stanisławie Kiszce (zm. 1554), wojewodzie witebskim od 1544.

¹⁰⁰ Sanguszko(wicz) Roman, książę (zm. 1571), starosta żytomierski od 1557, wojewoda braclawski od 1566 i hetman polny litewski 1567–1571.

частые нас слухи на он часъ з украин доходили, яко и для вѣступу вашого в судъ земский водле Статуту нового, для росписанья поветовъ и местец на судъ и ховане книгъ и на обранье врадников судовых: судей, подъсудьков и писаров. Жебы ся то обое на ономъ зъезде однимъ разомъ отправити: безпечность речы посполитое от непрыятеля бытностию и особами панов рад их м(и)л(ос)ти, а персми мужными васъ, рыцѣрства нашего, зобраного там на одно местце, обваровати а порадокъ справедливости светое через васъ же спольною згодою и намовами вашими водлугъ ласкавого узыченя и позволенья нашего постановити и росправити могъ.

Гдежъ на ономъ зъезде панове рады наши их м(и)л(ос)ть стану духовного и светского с княжаты, паняты, врадники земскими и дворными, хоружыми и з рыцѣрством, обовятелями тог(о) панства нашего Великого Князства, будучы на он часъ в Менску, спольнымъ зволеньемъ и згодою, яко иншыя некоторые поветы, такъ и тот Новгородский, поки ся в немъ владза суду земского и замкового и позы ихъ ростегати мають, постановили и розграничили.

Яко тая граница его вышеи в семь листе нашемъ меновите и достаточне есть описана. К тому тежъ и врадниковъ судовых на оныи поветъ Новгородский вы, которые ся з ымен(я)ми а оселостями своими в томъ повете округе и границахъ его замыкаете, водле описанья статутowego на кождыи врадъ по чотыры особы с посродку васъ братю вашу, земен шляхту, людеи добрыхъ обрали есте и паномъ радамъ ихъ м(и)л(ос)ти, на он часъ в Менску будучымъ, ихъ объявили и оповедали; на которыхъ и панове рада, споломъ з вами зволивъшы, до насъ имена ихъ на писме за печатями своими черезъ пословъ своихъ, радъ же нашихъ – пана виленского, гетьмана нашего дворного Великого Князства Литовского, старосту городенского пана Грыгоря Александровича Ходкевича¹⁰¹, а маршалка дворного, подскарбего земского Великог(о) Князства Литовского, писара нашего, старосту могилевского пана Остафья Воловича¹⁰², и тежъ черезъ пословъ отъ всего рыцѣрства шляхты, к намъ посланыхъ – хоружого дворного Грыгоря Рагозу¹⁰³, а хоружого слонимского Михаила Соколовского¹⁰⁴ послали.

А такъ мы, г(о)с(по)д(а)рь, межѣ тое братѣи ваше в ономъ повете Новгородскомъ на тотъ врадъ земский судовый черезъ васъ, рыцѣрство наше, обраное, зъ звирхности наше г(о)с(по)д(а)рьское позволяемъ и устанавляемъ на оныи влады тыхъ особъ:

¹⁰¹ Chodkiewicz Hrehory Aleksandrowicz (zm. 19 listopada 1573), wojewoda witebski 1554, kijowski 1555, kasztelan trocki 1559 i hetman dworny 1561–1566, kasztelan wileński 1564 i starosta grodzieński 1564–1573, hetman najwyższy 1566–1573.

¹⁰² Wołłowicz Ostafi (Eustachy) (zm. 20 listopada 1587), pisarz hospodarski 1551–1566, marszałek hospodarski 1553, marszałek nadworny 1561–1569 i podskarbi ziemski 1561–1566, starosta mohylowski 1554–1565, podkanclerzy litewski 1566–1579, kasztelan trocki 1569, kasztelan wileński i kanclerz od 1579.

¹⁰³ Rahoza Hrehory (zm. 1570), dworzanin JKM, chorąży nadworny 1561, sędzia ziemski miński 1566.

¹⁰⁴ Sokołowski Michajło (zm. po 1576), chorąży slonimski już 1561, jednocześnie sędzia ziemski od 1565.

на судство – Мальхера Сновского¹⁰⁵,
 на подсудство – Богдана Покощевского¹⁰⁶,
 а на писарство – Есифа Головню¹⁰⁷.

Гдеж есмо и печать оному повету, геръбъ там того панства нашог(о) Великого Князства Литовского Погоню з написом, менуючы тот же повесть, дали и даем.

Перед которымъ врадом судовым будете справедливости своее ужывати таковым кшталтомъ и способомъ, ижъ што перед тым за прозбою и жеданемъ васъ, рыцержства нашего всякого стану, обователеи того панства Великого Князства, з прычын, потребъ и прыпадков слушных допустили есмо з ведомостью и призволенемъ пановъ рад нашихъ оног(о) жъ панства Статутъ прав земских попрысежонны через светое и славное памяти короля его м(и)л(ос)ть и великого князя Жыкгимонта, пана отца нашего, и через нас самых для лепшого и яснейшого справедливости людское поправити, розшырыти, прыбавити, уняти и доложыти водле налепшого скутку и досконалости. Гже ж вжо через пэвных особъ, от васъ же самых и з посродку вас обраных, маршалков, врадников земских, хоружых и иных особъ раду и народу шляхетского и докторовъ прав чужоземских хрестиянских тот Статутъ старыи естъ поправленъ, а некоторые розделы в нем, зваща судовыи, новым кшталтом и порадком постановленъ и написан. Которыи жо Статутъ новыи, будучы мы прошлого году шестьдесят четвертого в Бельску на соиме великом вальном вамъ, всему рыцержству нашому оног(о) панства, до рукъ ку переписано, прогледанью и ужываню подали и привилеям нашим, тым то вышеш мененымъ, вам его утвердили.

Але иж не весь тот Статутъ естъ просмотрен и потребуе еще в некоторых речах поправенья. А то быть не может, только на соиме оног(о) панства нашего Великого Князства за собранемъ всех станов, тогда есмо описанем оног(о) ж привилея в Бельску [sejm w Bielsku Podl. w VI 1564, przywilej bielski z I VII 1564], на тот Статутъ выданого, заховали зуполную моц и допустили оныи Статутъ и артыкулы, в немъ на соиме Великого Князства спольным а одностаинным намышленьем, радою и зволеньемъ всех становъ поправляти водлугъ належности и потребности ку доскональшой а лепшой справедливости. Якож и рокъ ку зачатю а вступу в тот Статут новыи и порадокъ судовъ, в нем описаныи, бы зложон. И на том жо привилеи естъ описан день свята светог(о) Мартина, минулого в году прошлом шестьдесят четвертомъ. Лечъ ижъ с пэвных прычын а за розными прыпадки на там тую реч посполитую Великого Князства Литовского, а наболеи за службу земскою военною и за от(ъ)еханемъ нашим оттолъ, з Великого Князства, тут, до другога панства нашог(о) корунного, тот Статут не просмотрен и не поправленъ и на оныи рокъ, день светого Мартина, вступъ в тое право новое и засажене оных судов земских водле порадку, в Статуте описаного, не дошло аж до сих мест. Про то мы, одправившы, дасть Богъ, фортуinne тую потребу военною, которую есмо сего лета з неприятелем нашимъ, кн(я)зем великим московским,

¹⁰⁵ Snowski Grawż (Grauż) Malcher (zm. 1587), dworzanin hospodarski, sędzia ziemski nowogródzki od 1565 i jednocześnie marszałek hospodarski 1567–1579, kasztelan witebski 1579, poseł na sejmy z sejmiku nowogródzkiego.

¹⁰⁶ Pokoszczeński Pałusowski Bohdan (zm. 1567), podsędek nowogródzki 1565.

¹⁰⁷ Hołownia Jesif (Józef) Iwanowicz (zm. ok. 1597), dworzanin hospodarski, pisarz ziemski nowogródzki 1565, podsędek 1567, sędzia ziemski 1580.

за помощю его светою потужную вести умыслили и для тогож вжо без мешканя, *отсель* с панства нашего корунного тамъ до того панства нашего Великого Князства Литовского *выеждчаем*. Скоро по войне и роспущенью з нее *воиска* хочем *заразом съем*, *здавна* *звыклыи*, там же, в оном панстве, *зложыти* такъ для *поправенья* Статуту, яко для *иных потребъ земских* [sejm walny zwołany na do Wilna na 18 XI 1565 trwał do pocz. III 1566, przywilej wileński z 30 XII 1565].

Ведь же, яко на *початку* того листу нашего *вышеи* ся написало, *постерегаючи* того, абы до тых местъ, *поки* ся Статутъ *поправить* за *зложенемъ* и *упущенемъ* *владности* старых *врадов* *судовых* а за *непостановенем* того *теперешнего* *нового* *порадку* на *суды* *справедливость* *светая*, которое мы *сторожом* *естэсмы*, не *задержывала* и не *омешикивалася*, а *вы* *ку* *трудностям* и *зашъстьямъ* *большым* за *тымъ* и *въ* *продолженю* *тое* *то* *справы* *справедливости* не *приходили*, для того на *тот* *таковыи* *зачатокъ* и *въступъ* в *тое* *право* *новое*, а *звлаца* на *засаженъе* *судовъ*, *водле* *порадку* и *описаня* в *розделе* *судовомъ* *моцю* *оного* *першого* *позволеня* и *прывилья* *нашого*, в *Бельску* на *то* *выданого*, и *место* *року* *тэж* *прошлого* *светог(о)* *Марътина* *складаем* *инъшыи* *пэвныи* *часть*, *то* *есть* *день* *свята* *Въступенья* в *небо* *Хрыстова* *близко* *пришлого* в *року* *теперешнемъ* (15)65 м(е)с(я)ца *мая* *31* *дня*¹⁰⁸ [31 V 1565].

На *которыи* *рокъ* и *вжо* *того* *дня* *тые* *врадники* *судовые* *земские*, *вышеи* *описаные*, *оного* *повету* *Новгородского*, *сбравшыся* *онде* *до* *Новагородка*, *будуть* *повинни*, *напервеи*, *при* *бытности* *васъ*, *кн(я)зем*, *панов*, *рыццёрства* *шляхты* *тамошнего* *повету*, *которыи* *ся* *там* *зъедете* и *перед* *посланцомъ* *нашым*, *через* *которого* *печатъ* *наша* *тому* *владу* *земскому* *будеть* на *он* *же* *часть* *по* *присязе* *подана*, *присягу* на *тые* *влады* *свои* *водле* *того*, *яко* *въ* *Статуте* *есть* *выображено*, *вчинити*. А *потом* *заразом* на *он* *же* *час*, *яко* *тые* *земские* *судьи*, *такъ* и *замковьи* *врадъ*, в *тых* *артыкулах*, *што* в *Статуте* *его* *суду* *заставлено* и *вынято*, а *меновите* *описано*, *мають* *почати* *владу* *своего* *ужывати*, *позвы* *выдавати* и *дальшыи* *поступокъ* *правныи* *около* *прытеганья* *сторон* *до* *суда* и *отправы* *речи* *присужоных* *стегати* *водлуг* *описанья* *порадку* *розделу* *судового*, в *новом* *Статуте* *доложеного*. А *хто* *бы* *ся* в *том* *спротивил* и *послушон* *владу* *судового* *быти* не *хотел*, *тогда* на *таковых* и *каране* *маеть* *быти* *водле* *тогож* *розделу* *судового* *нового* *Статуту*.

Ведже *речи* и *крызды* *самые* *розсужати* и *розознавати* *ещо* *Статутом* *старым* *права* *посполитого* *земского* *для* *непрезъренья* и *непоправенья* *нового* *Статуту* *до* *тогож* *соиму*, *которыи* *то* *скоро* *по* *теперешней* *сеголетней* *войне* *зложым* и *обещуемъ* *зложыти*, *заховываючи* *ся* в *том* *судьи* *слушне* а *побожне* и *потому*, *яко* *владу* *их* *моць* и *владность* в *оном* *розделе* *судовом* *Статуту* *нового* и *в* *прывильи* *нашом*, на *тотъ* *Статутъ* в *Бельску* *выданомъ*, *есть* *замерона* и *описана*. А *иж* *над* *описане* *прывилья* *нашого*, в *Бельску* *выданого*, не *новым*, а *старым* *Статутомъ* *до* *того* *соиму* *пришлого*, *которыи* *Великому* *Князству* *Литовскому* *зложыти* *маем*, *судити* и *справоватися* *кажем* *через* *сесь* *нашъ* *листъ*, *то* *тому* *прывилью* и *утверженю* *нашому* *ничого* *шкодити*, *уимовати*, на *переказе* *быти* не *маеть* и не *можеть*, *кдыж* *то* не *без* *прычыны* *слушьное* *делаемъ*, *одно*

¹⁰⁸ W powiecie nowogrodzkim zjazd ten odbył się zapewno tylko we wrześniu 1566 r. w Lachowiczach (AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna (APR), sygn. 564, s. 5-6; У. Свяжынскі, op. cit., s. 93).

постерегаючи, абы за презренемъ и непоправенемъ Статуту межы вами и справами вашими помешокъ и за тым большихъ зашъстеи и трудностей не уросло и не сталося. Але *от* того вжо соиму за презренемъ и поправенемъ того Статуту, не старого, але нового, подлугъ опису и замкнення его и привилья нашего, в Бельску дано(о), ужывати и им ся справовати будете.

Вы бы о том ведали и вжо *от* того часу, вышеи описаного свята в небо Въступенья Хрыстова водлугъ добровольного позволения и подданья всих васъ станов обовятелеи оногo панства в тое новое ровное а однакое право позывалися и прытягивали один другого въ кривдах и долегостях своих перед оныи земскии суд того повету Новгородского и передъ врад тамошнии замковыи порядкомъ и поступком, описаным в розделе судовом нового Статуту, а розсудокъ самыи речей, кривдъ и иных справъ и поступковъ правныхъ ужывали и приимовали старым Статутом и обычаем права посполитого давного. И вжо бы есте *от* того року послушенство оным врадом судовым, земскому и замковому, прыстоиное и повинное водле описаня в новом Статуте чынили, а никоторое противности, переказы и сплошенства в том делати не смели. Яко ж и оповеданья вси на врадах и выписы, также записы, записы и всякие листы, тэстаменты и кождые поступки правные, водлугъ бегу права и Статуту старого справленые, и листы, с канцлерьи наше вынесеные, пры моцы мають захованы быти у кождого права до того ж соиму, перво помененого, коли ж на оныи рокъ день светого Мартина водле привилья нашего засаженье судов тых новых и въступъ в тое право с прычин помененых не сталося и не дошло.

А твоя бы теж м(и)л(о)сть, пане Сопего, яко воевода тамошнии новгородскии¹⁰⁹ на оныи рокъ ку засаженью и зачатю тых судов земских, тепер через нас зложоныи и вышеи в сем листе назначоныи, там, до того воеводства своего Новгородского, зъехал и мещъцъ тым врадником судовым ку справованю судов и ку хованю книгъ земских судовыхъ онде в замку нашомъ новгородском ознаимил, указалъ и подал.

А где бы еси сам за якими причинами на оныи час тамъ, в Новегородьку, быти не могъ, твоя бы м(и)л(о)сть наместнику своему тамошнему свою волю и росказане нашо в тои речы выполнити велел и там же в он часъ суд замковыи водле описаня и обовязку статутowego засадил и на прышлыи час мелъ и досыть тому чынил конечно. Которыи жо розсудокъ и поступокъ самых речей старым Статутомъ маеть справован быти и тръвати не далей, одно до тых мест, поки новыи Статутъ на соиме спольною згодою и зволенем вас, всего рыцержства нашего, обовятелеи там того панства, водле потребы скутечное такъ, яко то на светыи Мартин быти мело, поправленъ будеть.

А к тому и то обваровываем, иж где бы тые границы оногo повету Новгородского яко(о) поправенья, будь уняти альбо розшырыти их, любо теж в том повете врадов и мещецъ судовых и на хованье книгъ прибавити потреба указывала, тогды то вольно будеть на оном жо соиме за спольными всих вас намовами и зволеньем водле часу и потребы и, яко ся з налешым порядком ку доскональшой и снаднейшой справедливости людскои видети будеть, поправити и постановити. И на то даем вам сесь наш листъ з нашою печатью.

Писан у Петрыкове. Лета Божего нароженья 1565 м(е)с(е)ца апреля 30 дня.

¹⁰⁹ Sapieha Paweł Iwanowicz (zm. marzec 1579), dzierżawca brasławski 1517–1547 i marszałek hospodarski 1519–1557, wojewoda podlaski 1556, nowogródzki 1558.

Пры том были: панъ виленьский, гетманъ дворных [Великого Князства Литовского]¹¹⁰, староста городенский пан Грыгорей Алексъсандровичъ Ходкевичъ; маршалокъ дворных, подъскаръбии земский Великого Князства Литовского, писаръ короля его м(и)л(ос)ти, староста могилевский панъ Остафей Волович; подчашый Великог(о) Князства Литовского, староста дорогицький панъ Миколай Петрович Техановский Кишка; маршалокъ и писаръ г(о)с(по)д(а)рський, державца ошъменский, вилькеиский и кершуньский [błądna nazwa, winno być: krasnosielski] панъ Янъ Гаико; писаръ г(о)с(по)д(а)рський, державца марковский и мядел(ь)ский панъ Миколай Нарушевичъ.

Янъ Шимкович, маршалокъ и писаръ.

Bibliografia

- Bubień W., *Sejmik nowogródzki, sluczorzeski i stwołowicki w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego 1764–1795*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof., dr. hab. M. Markiewicza, Kraków 2007.
- Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1582–1696*. Spis, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, red. A. Rachuba, Warszawa 2007.
- Deputaci Trybunału Głównego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1697–1794*. Spis, oprac. A. Rachuba i P.P. Romaniuk, red. A. Rachuba, Warszawa 2004.
- Gürtler R., *Roboty konserwatorskie na Górze Zamkowej w Nowogródku (sprawozdanie ogólne)*, „Ochrona Zabytków Sztuki” 1930–1931, z. 1–4, cz. 1.
- Januškievič A., *Początek przełomu: sejm wileński 1563 r. na tle wojny inflanckiej i reform ustrojowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI–XVIII wiek*, red. T. Ciesielski, A. Filipczak-Kocur, Warszawa – Opole 2008.
- Kalinowski E., *Rodzina Mokrzejckich na Podlasiu do połowy XVII w. Studium Historyczno-Genealogiczne*, „Studia Podlaskie” 2021, t. 29.
- Kanecki O., *Sejmiki zwoływane sposobem wojewódzkim jako szczególna forma samorządu stanowego w Wielkim Księstwie Litewskim*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, z. 1.
- Karpiński, A. *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe*. Katalog, współpraca E. Kalinowski, E. Nowosielska, Warszawa 2020.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” (1549–1616), wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kriegseisen W., *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991.

¹¹⁰ W rękopisie błędnie – великий князь литовский [sic!].

- Kwak J., *Sejm warszawski 1626 r.*, Opole 1985.
- Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002.
- Lulewicz H., *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596 (inwazja S. Nalewajki)*, [w:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2008 // Lulewicz H., *Nieformalne zjazdy senatorsko-szlacheckie w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie wydarzeń z lat 1595–1596 (inwazja S. Nalewajki)*, [w:] *Parlamenteckія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, рэд. S.F. Sokal, A.M. Anuškevič, Minsk 2008.
- Łopatecki K., *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)*, Białystok 2018.
- Łowmiański H., *Rys historyczny województwa nowogrodzkiego w jego dzisiejszych granicach (do r. 1795)*, Wilno 1935.
- Maciszewski J., *Szlachta polska i jej państwo*, wyd. 2, Warszawa 1986.
- Macuk A., *Szlachta województwa nowogrodzkiego wobec elekcji Stanisława Leszczyńskiego i Augusta III w 1733 r.*, „Przegląd Historyczny” 2005, t. 96, z. 1.
- Metryka Litewska. Rejestry podymnego WKL. Województwo nowogrodzkie 1690 r.*, oprac. A. Rachuba, Warszawa 2002.
- Paszenda J., *Kościół i kolegium jezuitów w Nowogrodzku*, „Przegląd Wschodni” 2001, t. 7, z. 4 (28).
- Pietrzekiewicz I., *Miser res sacra. Bonifratrzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Kraków 2009.
- Płaza S., *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)*, Warszawa – Kraków 1984.
- Rachuba A., *Litwa wobec projektu zwołania sejmu konnego w 1695 r. i walki Sapiehów z biskupem Brzostowskim*, „Zapiski Historyczne” 1986, t. 51, z. 1.
- Rachuba A., *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, [w:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2008 // *Miejsca obrad sejmików Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1569–1794*, [w:] *Parlamenteckія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, рэд. S.F. Sokal, A.M. Anuškevič, Minsk 2008.
- Rachuba A., *Wielkie Księstwo Litewskie w systemie parlamentarnym Rzeczypospolitej w latach 1569–1763*, Warszawa 2002.
- Rachuba A., *Wolność szlachecka i niezależność państwa w opinii szlachty nowogrodzkiej za rządów Wazów*, [w:] *Najwyższa Pani swoich praw... Idee wolności, niepodległości i suwerenności Rzeczypospolitej 1569–1795*, red. A. Grześkowiak-Krwawicz, Warszawa 2019.
- Radaman A., *Samorząd sejmikowy w powiatach województwa nowogrodzkiego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1565–1632*, [w:] *Praktyka życia publicznego*

- w *Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010.
- Siekierski M., *The Estate of Lachwa of Prince Nicholas Christopher Radziwiłł (1549–1616). A Contribution to the Study of the Historical Geography and Economy of Southern Byelorussia*, „The Journal of Byelorussian Studies” 1981, t. 5, nr 1.
- Sienkiewicz W., *Kilka uwag o udziale szlachty w sejmiku nowogródzkim*, „Przegląd Historyczny” 1979, t. 70, z. 3.
- Sienkiewicz W., *W odpowiedzi Henrykowi Wisnerowi*, „Przegląd Historyczny” 1980, t. 71, z. 3.
- Urbanowicz [Konieczna] D., *Z problematyki obrad sejmiku nowogródzkiego w czasach Jana III Sobieskiego*, [w:] *Z badań nad Rzeczpospolitą w czasach nowożytnych*, red. K. Matwijowski, Wrocław 2001.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, A. Haratym, przy współpr. A. Macuk, J. Aniszczyk, Warszawa 2009.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, T. Jaszczółt, A. Radaman, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Macuk, A. Danilczyk, A. Haratym, Warszawa 2020.
- Vasiliauskas A., *Local Politics and Clientage in the Grand Duchy of Lithuania 1587–1632*, London 2001.
- Vasiliauskas A., *The Practice of Citizenship among the Lithuanian Nobility, ca. 1580–1630*, [w:] *Citizenship and Identity in a Multinational Commonwealth Poland–Lithuania in Context, 1550–1772*, red. K. Friedrich, B. Pendzich, Leiden 2009.
- Volumina Constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 1: 1550–1585, wyd. I. Dwornicka, S. Grodziski, W. Uruszcak, Warszawa 2005.
- Volumina Constitutionum*, t. 3: 1611–1640, vol. 2: 1627–1640, wyd. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013.
- Wasilewski T., *Walka o zrównanie praw szlachty litewskiej z koronną od unii lubelskiej do początku XVIII wieku*, „Zapiski Historyczne” 1986, t. 51, nr 1.
- Wisner H., *Przedsejmowy sejmik nowogródzki w latach 1607–1648*, „Przegląd Historyczny” 1978, t. 69, z. 4.
- Wisner H., *Ktokolwiek będziesz w Nowogródzkiej stronie*, „Przegląd Historyczny” 1980, t. 71, z. 3.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów, cz. II: Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dyplomacja. Varia*, Warszawa 2004.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów, cz. III: Sławne Państwo Wielkie Księstwo Litewskie*, Warszawa 2008.
- Wisner H., *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 1989, t. 3: *Radziwiłłowie XVI–XVIII w. w kregu polityki i kultury*.
- Zakrzewski A.B., *Budowa archiwów szlachty trockiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2000, t. 11.

- Zakrzewski A.B., *Marszałek powiatowy Wielkiego Księstwa Litewskiego – marszałkiem sejmikowym (XVI–XVIII w.)*, [w:] *Parlament, prawo, ludzie: studia ofiarowane prof. J. Bardachowi w sześćdziesięciolecie pracy twórczej*, red. S. Russocki, W. Sudnik i in., Warszawa 1996.
- Zakrzewski A.B., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Аніпяркоў В., *Случарэцкі павет (1791–1792): стварэнне, адміністраванне, скасаванне*, [w:] *Парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім у XVIII стагоддзі*, Серыя „Актуальныя праблемы історыі і культуры”, вып. 2, Мінск 2020 // Anipárkoў V., *Slučarècki pavet (1791–1792): stvarènne, administravanne, skasavanne*, [w:] *Parlamentaryzm u Vâlikim Knâstve Lito’skim u XVIII stagoddzi*, Seryâ „Aktual’nye problemy istorii i kul’tury”, вып. 2, Minsk 2020.
- Віцько Д., *Дэпутацкія соймкі ВКЛ 1699 г.*, „Arche” 2015, nr 12 (145) // Vic’ko D., *Dêputackiâ sojmiki VKL 1699 g.*, „Arche” 2015, nr 12 (145).
- Волкаў М., *Наваградскі замак. Колькі заўваг да спробаў рэканструкцыі выгляду помніка* (12.01.2016), <https://wouk.livejournal.com/tag/Наваградск>, (01.06. 2022) // Volkaў M., *Navagradski zamak. Kol’ki zaiŭvag da sprobaiŭ rëkanstrukcyi vyglâdu pomnika*, (12.01.2016), <https://wouk.livejournal.com/tag/Наваградск>, (01.06.2022).
- Вяршыцкая Т., *Новы погляд на гісторыю Наваградскага замка*, „Беларускі гістарычны часопіс” 2007, nr 7 // Vâršyckaâ T., *Novy poglâd na gîstoriû Navagradskaga zamka*, „Belaruski gîstaryčny časopîs” 2007, nr 7.
- Габрусь Т., *Архітэктурныя помнікі Наваградчыны*, [w:] *Памяць: Гісторыка – дакументальная хроніка Наваградскага раёна*, Мінск 1996 // Gabrus’ T., *Arhîtèkturnyâ pomniki Navagradčyny*, [w:] *Pamâć’: Gîstoriyka – dakumental’naâ hronika Navagrudskaga raëna*, Minsk 1996.
- Гайба М., *Сем вежаў Навагрудка*, „Культура” 2010, nr 26 (946) // Gajba M., *Sem vežaiŭ Navagrudka*, „Kul’tura” 2010, nr 26 (946).
- Гуревич Ф., *Древний Новогрудок. Посад – околный город*, Ленинград 1981 // Gurevič F., *Drevnij Novogrudok. Posad – okol’nyj gorod*, Leningrad 1981.
- Гуревич Ф., Малевская М., Павлова К., Пономарёва Т., Шолохова Е., *Новогрудская экспедиция*, [w:] *Археологические открытия 1968 года*, Москва 1969 // Gurevič F., Malevskaâ M., Pavlova K., Ponomarëva T., Šolohova E., *Novogrudskaâ êkspediciâ*, [w:] *Arheologičeskie otkrytiâ 1968 goda*, Moskva 1969.
- Гурэвіч Ф., *Летапісны Наваградак*, Санкт-Пецярбург–Наваградак 2003 // Gurëvič F., *Letapisny Navagradak*, Sankt-Pecârburg – Navagradak 2003.
- Краўцэвіч А., *Гарады і замкі Беларускага Панямоння XIV–XVIII ст.: планіроўка, культурны слой*, Мінск 1991 // Краўцэвіч А., *Garady i zamki Belaruskaga Panâmonnâ XIV–XVIII st.: planiroŭka, kul’turny sloj*, Minsk 1991.

- Крикун М., *Інструкція сеймику Волинського воєводства 1595 року*, „Записки Наукового товариства імені Шевченка” 1996, т. 231 // Krikun M., *Instrukciâ sejmiuku Volins’kogo voêvodstva 1595 roku*, „Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Ševčenka” 1996, т. 231.
- Кушнярэвіч А., *Наваградскі замак*, [w:] *Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Наваградскага раёна*, Мінск 1996 // Kušnârëvič A., *Navagradskî zamak*, [w:] *Patâc’: Gistoryka-dakumental’naâ hronika Navagradskaga raëna*, Minsk 1996.
- Лаппо И., *Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория*, т. 1, Санкт-Петербург 1901 // Lappo I., *Velikoe knâžestvo Litovskoe za vremâ ot zaključeniâ Lûblinskoj Unii do smerti Stefana Batoriâ*, т. 1, Sankt-Peterburg 1901.
- Лаппо И., *Великое княжество Литовское во второй половине XVI столетия. Литовско-русский повет и его сеймик*, Юрьев 1911 // Lappo I., *Velikoe knâžestvo Litovskoe vo vtoroj polovine XVI stoletîâ. Litovsko-russkij povet i ego sejmik*, Ūr’ev 1911.
- Лаппо И., *Литовский Статут 1588 г.*, т. 1, cz. 1, Kaunas 1934 // Lappo I., *Litovskij statut 1588 g.*, т. 1, cz. 1, Kaunas 1934.
- Леп’явко С., *Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні*, Чернігів 1996 // Lep’âvko S., *Kozac’ki vijni kincâ XVI st. v Ukraïni*, Černîgîv 1996.
- Лойка П., *Шляхта беларускіх зямель у грамадска-палітычным жыцці Рэчы Паспалітай 2-й паловы XVI – 1-й трэці XVII ст.*, Мінск 2002 // Lojka P., *Šlâhta belaruskîh zâmel’ u gramadska-palityčnym žycci Rëčy Paspalîtaj 2-j palovy XVI – 1-j trëci XVII st.*, Minsk 2002.
- Любавский М.К., *Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства*, Москва 1900 // Lûbavskij M.K., *Litovsko-russkij sejm. Opyt po istorii učreždeniâ v svâzi s vnutrennim stroem i vnešneu žizn’û gosudarstva*, Moskva 1900.
- Малевская М., *Архитектурный комплекс новогрудского детинца XIII–XIV вв.*, [w:] *Древнерусское государство и славяне. Материалы симпозиума, посвященного 1500-летию Киева*, ред. Л. Поболь, Минск 1983 // Malevskaâ M., *Arhitekturnyj kompleks novogrudskogo detinca XIII–XIV vv.*, [w:] *Drevnerusskoe gosudarstvo i slavâne. Materialy simpoziuma, posvâšenno 1500-letîû Kievu*, ред. L. Pobol’, Minsk 1983.
- Малевская М., *Монументальные сооружения новогрудского детинца*, „Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии Академии наук СССР” 1972–1973, з. 135 // Malevskaâ M., *Monumental’nye soorūženiâ novogrudskogo detinca*, „Kratkie soobšeniâ o dokladah i polevyh Issledovaniâh Instituta arheologii Akademii nauk SSSR”, 1972–1973, з. 135.
- Малевская М., *Раскопки гражданской постройки XIV века в Новогрудке*, [w:] *Археологические открытия 1977 года*, Москва 1978 // Malevskaâ M., *Raskopki graždanskoj postrojki XIV veka v Novogrudke*, [w:] *Arheologičeskie otkrytiâ 1977 goda*, Moskva 1978.

- Малевская М., *Раскопки церковных построек на детинце Новогрудка*, [w:] *Археологические открытия 1974 года*, Москва 1975 // Malevskaâ M., *Raskopki cerkovnyh postroek na detince Novogrudka*, [w:] *Arheologičeskie otkrytiâ 1974 goda*, Moskva 1975.
- Малевская М., Шолохова Е., *Раскопки культовых сооружений Новогрудского детинца XIV–XVII в.*, [w:] *Археологические открытия 1973 года*, Москва 1974 // Malevskaâ M., Šolohova E., *Raskopki kul'tovyh sooruženij Novogrudskogo detinca XIV–XVII v.*, [w:] *Arheologičeskie otkrytiâ 1973 goda*, Moskva 1974.
- Мацук А., *Павятовыя соймакі ў сацыяльна-палітычным жыцці Вялікага Княства Літоўскага (1697–1764 гг.)*, Мінск 2023 // Macuk A., *Pavâtovyâ sojmiki ŭ sacyâl'na-palіtyčnym žycci Vâlikaga Knâstva Litoŭskaga (1697–1764 gg.)*, Minsk 2023.
- Радаман А., *Вайсковыя шляхецікі з'езды (попісы і зборы паспалітага рушэння Новагародскага павета ў другой палове XVI ст.)*, [w:] *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII ст.*, рэд. С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч, Мінск 2008 // Radaman A., *Vajskovyâ šlâheckî z'ezdy (popisy i zbory paspalitaga rušennâ Novagarodskaga paveta ŭ drugoj palove XVI st.)*, [w:] *Parlamenckîâ struktury ŭlady ŭ sistème dzâržajûnaga Kiravannâ Vâlikaga Knâstva Litoŭskaga i Rěcy Paspalitaj u XV–XVIII st.*, ред. S.F. Sokal, A.M. Anuškevič, Minsk 2008.
- Радаман А., *Віленскі земскі прывілей 1565 г. вялікага князя літоўскага Жыгімонта Аўгуста*, „Беларускі гістарычны агляд” 2005, т. 12, з. 1-2 (22-23) // Radaman A., *Vilenski zemski pryvilej 1565 g. Vâlikaga knâzâ litoŭskaga Žyğimonta Aŭgusta*, „Belaruskі gіstaryčny aglâd” 2005, t. 12, z. 1-2 (22-23).
- Радаман А., *Да праблемы вызначэння мяжы паміж Новагародскім і Пінскім паветамі Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў другой палове XVI ст.*, [w:] *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Фёдаравіча Спірыдонава*, укладальнікі: Р. Аляхновіч, А. Груша, А. Доўнар, Мінск 2007 // Radaman A., *Da prablemy vuznačennâ mãžy pamіž Novagarodskim i Pінskim pavetami Vâlikaga Knâstva Litoŭskaga, Ruskaga i Žamojckaga ŭ drugoj palove XVI st.*, [w:] *Pamâc' staggoddzâ ŭ na karce Ajčyny: Zbornik navukovyh prac u gonar 70-goddzâ Mihaila Fëdaraviča Spіrydonava*, ukladal'nikі: R. Alâhnovič, A. Gruša, A. Doŭnar, Minsk 2007.
- Радаман А., *Попісавы экспедыцыйны з'езд і перадсоймавы соймак Новагародскага павета ў Капылі ў лютым 1596 г.*, [w:] *Капыль: гісторыя горада і рэгіёна (да 360-годдзя выдання прывілея на магдэбургскае права Капылю)*, уклад. А.А. Скеп'ян, А.Б. Доўнар, І.В. Соркіна; рэд. А.А. Каваленя [і інш.], Мінск 2012 // Radaman A., *Popisavy ekspedycyjny z'ezd i peradsojmavy sojmik Novagarodskaga paveta ŭ Kapyli ŭ lŭtym 1596 g.*, [w:] *Kapyl': gіstoryâ gorada i rėgiëna (da 360-goddzâ vydannâ pryvileâ na magdëburgskae prava Kapylŭ)*,

uklad. A.A. Sker`ân, A.B. Doŭnar, I.V. Sorkina; rėd. A.A. Kavalenâ [i inš.], Minsk 2012.

- Радаман А., *Ухваленне мясцовых падаткаў на соймаках і шляхецкіх з'ездах Навагародскага ваяводства ВКЛ у другой палове XVI – пачатку XVII ст., „Беларускі гістарычны часопіс” 2013, nr 9 // Radaman A., Uhvalenne mäscovyh padatkaŭ na sojmikah i šlâheckih z'ezdah Novagorodskaga vaâvodstva VKL u drugoj palove XVI – pačatku XVII st., „Belaruskі gіstaryčny časopіs” 2013, nr 9.*
- Радаман А., Мацук А., *Навагародак як адміністрацыйна-тэрытарыяльны цэнтр, [w:] Гісторыя Навагрудка – з глыбінь вякоў да нашых дзён = Істория Новогрудка – из глубин веков до наших дней, рэд. кал.: М.П. Касцюк, Мінск 2014 // Radaman A., Macuk A., Novagorodak âk administracyjnâ-tèryтарыâl'ny cèntр, [w:] Gіstoryâ Navagrudka – z glybін' vâkoŭ da našyh dzèŭ = Istorіâ Novogrudka – iz glybін vekov do naših dneј, rėd. kal.: M.P. Kasčuk, Minsk 2014.*
- Радоман А., *Особенности российского администрирования и уголовного судопроизводства на территории Новгородского воеводства Великого княжества Литовского, Русского и Жемайтского в 1657–1658 гг., [w:] Наследие российской государственности, ред. Ю. Анохин, Барнаул 2012 // Radoman A., Osobennosti rossijskogo administrirovaniâ i ugolovnogogo sudoproizvodstva na territorii Novogorodskogo Voevodstva Velikogo Knâžestva Litovskogo, Russkogo i Žemajtskogo v 1657–1658 gg., [w:] Nasledie rossijskoј gosudarstvennosti, red. Ū. Anohin, Barnaul 2012.*
- Свяжынскі У., *„Гістарычныя запіскі” Ф. Еўлашоўскага, Мінск 1990 // Svâžynskі U., „Gіstaryčnyâ zapіskі” F. Eŭlašoŭskaga, Minsk 1990.*
- Спиридонов М.Ф., *Источники о реформе административно-территориального деления Великого княжества Литовского 1565 г. в зарубежных архивах, [w:] Заграничная архіўная беларусіка. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі 25–26 красавіка 1996 г., Мінск, укл. У.М. Міхнюк, М.Ф. Шумейка, Я.Я. Янушкевіч, Мінск 1998 // Spiridonov M.F., Istočniki o reforme administrativno-territorial'nogo deleniâ Velikogo knâžestva Litovskogo 1565 g. v zarubežnyh arhivah, [w:] Zamežnaâ arhіўnaâ belarusіka. Matèryâly mіžnarodnaj navukovaj kanferèncyi 25–26 krasavіka 1996 g., Minsk, ukl. U.M. Mіhnŭk, M.F. Šumeјka, Â.Â. Ânuškevič, Minsk 1998.*
- Спірыдонаў М., Насевіч В., *Беларускія землі ў XVI ст. Генеральная карта, 1 : 300 000, [w:] Вялікі гістарычны атлас Беларусі, т. 1, Мінск 2009 // Spirydonau M., Nasevič V., Belaruskіâ zemlі ŭ XVI st. General'naâ karta, 1 : 300 000, [w:] Vâlіki gіstaryčny atlas Belarusi, t. 1, Minsk 2009.*
- Спірыдонаў М.Ф., *Наваградчына ў XVI–XVIII ст. Пань і прыгонныя, [w:] Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Навагрудскага раёна. Мінск 1996 // Spirydonau M.F., Navagradčyna ŭ XVI–XVIII st. Pany і prygonnyâ, [w:] Patmâč' : Gіstoryka-dakumental'naâ hronіka Navagrudskaga raëna, Minsk 1996.*
- Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 г., Мінск 2003 // Statut Vâlіkaga Knâstva Lіtoŭskaga 1566 g., Minsk 2003.*

- Ткачоў М., *Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII-XVIII ст.*, Мінск 1978 // Ткачоў М., *Abarončyâ zbudavannî zahodnih zâmel' Belarusi XIII-XVIII st.*, Minsk 1978.
- Ткачоў М., *Замкі Беларусі (XIII-XVIII ст.)*, Мінск 1977 // Ткачоў М., *Zamki Belarusi (XIII-XVIII st.)*, Minsk 1977.
- Чантурия Ю.В., *Белорусское градостроительное искусство. Средневековое наследие, Ренессанс, барокко, классицизм в системе европейского зодчества*, Минск 2017 // Čanturiâ Ŭ.V., *Belorusskoe gradostroitel'noe iskusstvo. Srednevekovoe nasledie, Rennsans, barokko, klassicizm v sisteme evropejskogo zodčestva*, Minsk 2017.
- Яковенко Н., *Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.*, Київ 2002 // Ākovenko N., *Paralel'nij svit: doslidžennâ z istoriiuâvlen' ta idej v Ukraïni XVI-XVII st.*, Kiïv 2002.

STRESZCZENIE

Miejsca obrad sejmików i zjazdów szlacheckich województwa nowogrodzkiego

Celem artykułu jest omówienie zwyczajowych miejsc sejmikowania szlachty powiatu nowogrodzkiego (ziemi nowogrodzkiej). W pracy przedstawiono informacje związane z organizowaniem obrad różnych rodzajów sejmików i innych zjazdów szlacheckich. Zarówno sejmiki, jak i inne zjazdy szlacheckie nowogrodzkie w XVI-XVIII w. najczęściej obradowały w nowogrodzkim zamku, gdzie szlachta sama w ciągu kilku stuleci tworzyła przestrzeń do sejmikowania i samorządu, budując sobie różne pomieszczenia sądowe, archiwalne i sejmikowe. Jest to rzadki przykład w skali Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zasługujący na upamiętnienie w archeologii prawnej oraz oznaka ogromnej dojrzałości szlachty nowogrodzkiej, która co najmniej od 1590 r. do końca XVIII w. wielokrotnie podejmowała decyzje o pobieraniu podatków na budowanie pomieszczeń dla sądów i obrad sejmików. Po zniszczeniach II poł. XVII – pocz. XVIII w. zwyczajowym miejscem obrad sejmików była izba sejmikowa na zamku, wspomniana po raz pierwszy w źródłach już w 1668 r. W wiekach XVII-XVIII tylko kilka zjazdów szlacheckich powiatu nowogrodzkiego oraz sejmików odbyło się w kościołach (oo. Jezuitów, Bonifratrów i Dominikanów). Kiedy konstytucja sejmowa z 1791 r. wyznaczyła szlachcie nowo wydzielonego powiatu słu-czorzieskiego miejsce w kościele parafialnym w Słucku, a konstytucja sejmowa 1793 r. szlachcie powiatu stwołowickiego w kościele parafialnym w Stwołowiczach, szlachta nowogrodzka nadal sejmikowała na zamku. Należy zbadać źródła, aby móc ustalić, kiedy dokładnie zbudowano izbę sejmikową i inne pomieszczenia do obrad sejmików na zamku nowogrodzkim. Poza stolicą powiatu sejmiki i inne zjazdy szlacheckie na Nowogrodzcyźnie odbywały się tylko w przypadkach nadzwyczajnych: w okresie wojny (Mińsk, 1565; Nieśwież, 1658), wewnętrznego konfliktu zbrojnego (Kopył,

1596) lub epidemii (Lachowicze, 1566; Cyryn, 1566, 1590, 1592; Maszewicze, 1572; Horodeczyno [Haradzieczna], 1625).

SUMMARY

Places of Debates of Dietines (Sejmiks) and Other Noble Assemblies of the Nowogródek Powiat

The aim of the paper is to pinpoint the usual places of meetings of the dietines (sejmiks) and other noble assemblies of the Nowogródek (Novgorodok, Navagradak) powiat (district) or Nowogródek (Novgorodok, Navagradak) Land. The paper deals with the issue of the organization of sessions of various types of dietines (sejmiks) and other noble assemblies. In the second half of the 16th century and in the 17th and 18th centuries dietines (sejmiks), as well as other noble conventions of the Nowogródek powiat (district) favored the Nowogródek castle as their meeting place. In this castle the nobility were creating space for sejmik and self-government for several centuries, building various court, archival and sejmik rooms. This is a rare example for the entirety of the Polish-Lithuanian Commonwealth, worthy of being included in legal archeology. It is also a sign of great maturity of the Nowogródek nobility, who repeatedly made a decision to secure funds for building rooms for courts and sejmiks from 1590 and until the end of the 18th century. Due to the damage sustained by the castle in the second half of the 17th – early 18th century, the usual place of sejmiks' meetings was the sejmik chamber in the castle, mentioned in sources for the first time as early as 1668. In the 17th and 18th centuries, a few noble conventions and sejmiks of the Nowogródek powiat (district) were held in roman catholic churches (Jesuits, Bonifraters and Dominicans). The parliamentary constitution of 1791 stated parish church in Słuck to be the sejmik venue for the nobility of the Słuczorzeski powiat, recently separated from Nowogródek. Once again in 1793 the parliamentary constitution directed the nobility of the Stwołowicze powiat to hold their meetings in the parish church in Stwalavičy (Stwołowicze). In contrast, the Nowogródek nobility still sejmiked at the castle. The sources should be researched further in order to find out the exact time of building the dietine (sejmik) chamber and other rooms for the sejmiks at the Nowogródek castle. In places other than the capital of the powiat, sejmiks and other noble conventions of Nowogródek took place only in extraordinary cases – during the war (Minsk (Mińsk), 1565; Niašviž (Nieśwież), 1658), an internal armed conflict (Kapył (Kopył), 1596) or epidemics (Lahavičy (Lachowicze), 1566; Cyryn, 1566, 1590, 1592; Maševičy (Moszewicze), 1572; Haradzieczna (Horodzieczno), 1625).